نور نبی صلی اللہ علیہ وسلم دیاں کرناں

اظہر محمود

نور نبی ﷺ دیاں کرناں

اظہر محمود

ایوانِ سیرت

نُور نبی ﷺ دیاں کرناں

لکھاری	اظہر محمود
پروف خوانی	راجا اختر محمود
کمپوزنگ	نعت کمپوزنگ سنٹر
ڈیزائننگ	مدنی گرافکس، لاہور
چھاپہ خانہ	نیو فائن پرنٹنگ پریس، لاہور
چھپائی دی نگرانی	اسجد اقبال اسجد
پہلی واری	اُنتی رمضان، سن چودہ سو ویہہ / ست جنوری، سن دو ہزار
تعداد	اک ہزار
قیمت	۱۰۰ روپے

ناشر

ایوانِ سیرت

اظہر منزل۔ نیو شالامار کالونی۔ ملتان روڈ۔ لاہور

فون: ۷۴۶۳۶۸۴

رُشنائی

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْم

نُور نبی ﷺ دیاں اِک لکھ چوّی ہزار رکناں

اپنے محبوب ﷺ نوں ایس دنیا تے گھل کے، ساڈے خالق مالک نے ساڈے اُتے احسان فرمایا۔ رب کریم اپنی اصل وچ خالق، مالک، رازق، رب اے۔ جو چاہے کرے، جد چاہے کرے تے جِسراں چاہے کرے۔ اوہنے اپنے محبوب ﷺ نوں نبی تے رسول بنایا اے۔ سرکار ﷺ اپنی اصل وچ نبی تے رسول نیں۔ ایس دنیا وچ جنّے وی انبیاء تے رُسُل (علیہم السلام) آئے نیں، سارے ای حضور ﷺ دے صدقے آئے۔ اوہناں نوں نبوت رسالت لبھی ای سرکار ﷺ پاروں اے۔

"یاد کرو اوہ ویلا، جد اللہ نے نبیاں کولوں وعدہ لیا سی کہ جے تہانوں کتاب اُتے حکمت دتی گئی۔ فیر تہاڈے کول اوہ رسول (ﷺ) آئے جو اوس کتاب اُتے حکمت دی تصدیق فرماون جیہڑی تہانوں عطا کیتی گئی اے۔ تے تسیں اوہناں تے ایمان لیاوَنا، اُتے اوہناں دی مدد کرنا۔ رب نے پُچھیا: تُسیں اقرار کردے او، اتے ایس وعدے نوں نبھاؤ گے۔ اوہناں کہیا، اسیں مَنّنے آں۔ اللہ نے فرمایا۔ لؤ فیر، اک دوجے تے گواہ بن جاؤ، تے مَیں وی ایس گواہی وچ تہاڈے نال آں"۔ (**آلِ عمران۔ ۳:۸۱**)

اللہ پاک دے ایس فرمان وچوں اک تے ایہ گل پکّی ہوگئی کہ اصلی نبی

تے رسول حضور پاک ﷺ ای نیں۔ نبیاں نے آپ ﷺ اُتے ایمان لیاؤن دا تے آپ ﷺ دی مدد کرن دا وعدہ کیتا تے اوہناں نوں نبوت عطا فرمائی گئی۔ مطلب ایہ کہ ساریاں نوں نبوت حضور ﷺ دے صدقے ای ملی۔ دوجی گل ایہ سامنے آگئی کہ نبیاں دِیاں ساریاں رونقاں حضور پاک ﷺ دے تشریف لیاؤن نال ای سن۔ آپ سرکار ﷺ توں بعدوں کوئی نبی آ ای نہیں سی سکدا۔ سگوں ساریاں نبیاں کولوں وعدہ لیا جا چکیا سی کہ جے تہاڈے ہُندیاں حضور ﷺ آگئے تے تُساں اپنی نبوت چھڈ دینی اے، حضور ﷺ تے ایمان لے اوناں اے، اُتے آپ ﷺ دی مدد کرنی اے۔ ایہ مَن مناون توں مگروں ای تے نبوتاں ونڈیاں گیاں۔ اک لکھ چوّی ہزار پیغمبر (علیہم السلام) وی نور نبی ﷺ دیاں کرناں نیں۔

نبیاں دے نبی، رسولاں دے رسول، رب کریم دے محبوب حضور محمدؐ رسولؐ اللہ ﷺ ایس دنیا اُتے تشریف لے آئے۔ تے لوکائی وچوں اوہ لوکی خوش بخت نکلے، جنھاں آپ سرکار ﷺ نوں من لیا، آپ سرکار ﷺ تے ایمان لے آئے، تے ایس طرح سِدّھے راہے پَے گئے۔

اسیں نُوروں دُور دُور آں

پر جے ایمان لیاوَن تے مَن لین والی گل گھنڈیوں اُتے اُتے ای رہوے، دلوں بجانوں مَن تیکر نہ اَپڑے۔ زبان تے دل اِکّو جیہے نہ ہون، کہن تے کرن دے حوالے نال، دورنگی نظریں آوے۔ تے ایمان کتھے رہیا۔

اسیں آکھن نوں پئے آکھیے کہ سانوں حضور پاک ﷺ نے دسیا اے، جے رب اِکّو ای اے۔ اساں اوہدی ای عبادت کرنی اے، تے اوہدے کولوں ای مدد منگنی اے۔ پر، اپنیاں تاہنگھاں، اُمنگاں نوں رب بنا لَیّے، عبادت وکھاوے لئی پئے کریے، تے مدد منگن لئی، اپنی ذات لئی ایدھر اودھر ہتھ پئے اَڈیے، تے قوم ملک خاطر وی کافر ملکاں اگے جھولی ڈاہی رکھیے۔ فیر، گلّاں تے عمل وکھو وکھرے ای ہووے ناں! ایہدا ناں ای منافقت اے۔

ساڈی خوش بختی ہُندی، جے اسیں ایہ کہن توں بعد، کہ اللہ پاک کولوں ساڈے اعمال لکے چُھپے نہیں، ایہ من وی لیندے کہ رب سارا کجھ ویہندا اے پیا۔ اگر واقعی ساڈا ایمان ایہ ہووے کہ اللہ تعالیٰ ساڈیاں عملاں دا نگران اے، اوہ سانوں ٹُردیاں پھردیاں، جھوٹ بولدیاں، دھوکے بازی کردیاں، لڑدیاں جھگڑدیاں، ہر کم کردیاں ویکھ رہیا اے، فیر سانوں حضور پاک ﷺ دی ایس گل تے وی یقین ہووے کہ قیامت اونی اے، حساب کتاب ہونا اے، --- تے اسیں کوئی بھَیڑا کم کر کس طرح سکنے آں۔ ساڈے وچ جنیاں برائیاں ہے نیں، ایسے لئی نیں کہ اسیں مُنہ راہوں تے اللہ پاک اُتے، اوہدیاں صفتاں اُتے، نالے حضور ﷺ دیاں دَسیاں ہور ساریاں گلاں اُتے ایمان لیاون دیاں گلّاں کرنے آں، ڈھڈوں ایہناں تے یقین نہیں رکھدے۔ ایہ ایمان لیاؤنا تے من لینا کس طرح ہویا۔

اللہ پاک نے اپنے سوہنے ﷺ نوں گھل کے ساڈے تے احسان فرمایا سی۔ (**آلِ عمران۔ ۳: ۱۶۴**) پر اسیں ایس احسان نوں مَن دی اہمیت ای نہیں سمجھی۔ رب کریم نے آپ سرکار ﷺ اُتے قرآن مجید نازل فرمایا۔ قرآن پاک انسانی زندگی لئی اک مکمل ضابطہ اے۔ حضور پاک ﷺ دی

سُنّت مبارک، آپ ﷺ دیاں مبارک عادتاں، آپ ﷺ دے
موتیاں ورگے اکھان ساڈی رہنمائی لئی سن۔ اساں قرآن تے سنت موجب اپنیاں
زندگیاں گزارنیاں سن۔ اللہ کریم نے فرمایا سی، اللہ دے رسول ﷺ دی
پاک حیاتی تہاڈے لئی نمونہ اے **(الاحزاب۔ ۳۳:۲۱)**

اساں کیہ کیتا؟ کجھاں نے اللہ تے اوہدے رسول ﷺ دے
فرمان ول توجّہ دین دی ای تکلیف نہ کیتی۔ جیہڑے اج کل ایہناں حکماں توں
واقفی رکھدے نیں، اوہناں ایہ طریقہ اختیار کیتا ہویا اے کہ جیہڑی گل جنّی کُو
چنگی لگدی اے، اوہدے تے عمل کر لیندے نیں، باقی چھڈ دیندے نیں۔ کجھ
ہور سیانے پئے نیں، اوہ جس طرح اپنی زندگی گزارنا چاہندے نیں، اوہدا جواز
قرآن یا حدیث وچوں لبھن دی کردے نیں۔ بھلا ایہ کیہ گل ہوئی۔ جنھاں رب
تے اوہدے سوہنے رسول ﷺ دے حکم موجب چلنا سی، اوہ قرآن حدیث
وچوں اپنی مرضی دیاں گلّاں ڈھونڈن لگ پئے۔ اللہ پاک نے تے فرمایا سی:
"ایمان والیو! اسلام وچ پورے دے پورے داخل ہو جاؤ" **(البقرہ ۲:۲۰۸)**۔
اسیں چنگے ایمان والے آں، جتّاں دل کرے، یا جس ویلے لوڑ پئے، اسلام وچ وڑ
ہندے آں، اتے جیہڑیاں گلاں ساڈے "نفسِ امّارہ" لئی اوکھیاں دِسدیاں نیں،
اوہناں توں دور ای دور رہندے آں۔ ایہ اللہ تے اوہدے رسول ﷺ دی
مرضی دا اسلام تے نہیں، ایہ تے ساڈی اپنی مرضی دا اسلام ہویا نا!

حضور پاک ﷺ دی حیاتی نوں ساڈے لئی نمونہ قرار دِتّا گیا سی۔
اساں آپ ﷺ دی پاک حیاتی دی تقلید کرنی سی، اخلاق دیاں اوہناں
نمونیاں نوں اپناؤنا سی جنھاں نوں ویکھ کے تے دنیا اسلام لیائی۔ نور نبی

ﷺ دیاں کرناں نال اپنی حیاتی دے ساریاں ساہواں نوں نور و نور کرناں
سی۔ ایس طرح، دشمنیاں لڑائیاں توں پاک صاف معاشرہ قائم کرنا سی جہدے وچ
محبتاں ای محبتاں ہون، لوکی اک دُوجے دے دکھ سکھ دے ساتھی بنن، تے
اسلامی بھائی چارہ دنیا وچ مثال بن جائے۔ پر اساں ایس راہ توں ہٹن بچن خاطر کئی
کم وکھائے۔

اک کم تے ایہ ہویا پئی حضور پاک ﷺ دی سیرت پاک دے
واقعیاں اندر اختلاف ای اختلاف وکھالی دتے۔ کئی گلاں اجیہیاں واڑیاں تے
چلائیاں گئیاں جنھاں نوں ثابت ای نہیں کیتا جا سکدا۔ کجھ ایسیاں باتاں آپ
سرکار ﷺ نال منسوب کر دتیاں گئیاں جیہڑیاں کسے عام بندے کولوں
وی چنگیاں نہ لگن۔ کجھ لوکاں، نویاں کاڈھاں کڈھن دے شوق اندر، کجھ نے
اپنے اندر دی خرابی پاروں، کئیاں نے اپنے مسلک مذہب دی وڈّوں ثابت کرن
تے دُوجیاں دے موقف نوں کمزور وکھاون خاطر، اتے کجھ طاقتاں نے
اسلام دی اخیری شکل نوں دنیا تیکر اپڑاون والی ہستی دے مقام نوں نقصان
پہنچاون دی نیّت نال، سیرت پاک وچ کئی گلّاں واڑیاں، کئی بحثاں چلائیاں۔

غریبی دی دُھوڑ

حضور پاک ﷺ دی پیدائش نال ای آپ ﷺ دی غریبی
دا ذکر شروع کر دِتّا جاندا اے۔ **مسلم شریف** تے **اُسدالغابہ** وچ اے کہ
حضرت عبداللہؓ ولوں حضور ﷺ نوں پنج اونٹھ، بکریاں دا اک اجڑ تے اک
کنیز ملی۔ **ابنِ قتیبہ** اک غلام وی دسدے نیں۔ **(کتابُ المعارف۔**

ص ١٣٥) ابوالاعلیٰ **مودودی** کہندے نیں' اک روایت موجب اک اونٹھ تے اک کنیز ای سی (**سیرتِ سرورِ عالمؐ** - جلد دوم- ص ٩٥) گل کرو! جیہڑے حضرت عبداللہؓ تجارت پیشہ سن- تجارت لئی ای گئے ہوئے سن- ہور مُلکاں توں مُڑ کے مدینے پاک اپڑے' اوتھوں کھجوراں لے کے اونا سانے- اوتھے بیمار ہوئے' فوت ہو گئے- کوئی دَسّے تے سہی کہ اوہناں دا تجارت دا سارا سامان کون لے گیا؟

ایسے گل نوں اگے ودھا کے' حلیمہ سعدیہؓ نال لگا دِتا گیا کہ اوہنوں پیسے والیاں دا کوئی گھر نہ لبھا' تے مجبوراً حضور پاک ﷺ نوں لے چلی- حالانکہ حضرت عبداللہؓ دے فوت ہو جان توں بعد وی' حضرت عبدالمطلبؓ تے موجود سن- کجھ دن پہلوں ای ابرہہ اوہناں دے سو یا زیادہ اونٹھ پھڑ کے لے گیا سی- (**معارجُ النبوّت**- جلد اول- ص ٧٧)- اوہناں اوہ اونٹھ واپس لیا کے کول نہ رکھے' اللہ دی راہ وچ ذبح کر دِتے- اوہناں حضور ﷺ دی پیدائش تے لمّی چوڑی دعوت کیتی- حضرت حلیمہؓ نوں بڑا کجھ دِتا- نالے بہتے سارے اونٹھ تے ٢٨ تولے سونا صدقہ کیتا سانے- (**مدارجُ النّبوّت**- جلد دوم- ص ٣٦ / **المواہبُ اللّدنیہ**- جلد اول- ص ١٢٦) پر ایہ سب کجھ بھُل کے' ساڈے سیرت نگار ڈٹے ہوئے نیں کہ حضور ﷺ نوں غریب ای کہنا ایں-

حضور ﷺ دی غریبی نوں حیاتی دے اخیر تیکر اپڑایا گیا اے- ایہدے وچ کمائی صرف اوہ وکھائی جاندی اے جیہڑی حضرت خدیجہؓ دے سامان دی تجارت توں "مزدوری" دے طور تے ملی- لکھیا جاندا اے کہ فیر حضرت خدیجہؓ نال ویاہ ہو گیا تے اوہدے مال نال کم چلن لگ پیا- جد نبوت دا اعلان کیتا'

مَن والے ہدیے لے کے اون لگ پئے- مدینے پاک جا کے کافراں نال لڑائیاں شروع ہوئیاں تے غنیمت دا مال لبھنا شروع ہو گیا-

دَسّو! ایہ حضور پاک ﷺ دی حیاتی پاک دَسّی جا رہی اے- کدی بیوی دا مال کھان والا کسے جگہ عزت پا سکدا اے؟ کدے' کسے غریب کول وی لوکی امانتاں رکھدے نیں!- جتھے سارے ای تجارت پیشہ رہندے ہون' اوتھے کسے غریب نکھٹو (نعوذُ باللہ) نوں وی سر اکھاں تے بٹھایا جاندا اے؟- میری باجی **شہناز کوثر** نے اپنی کتاب **حضور ﷺ کی معاشی زندگی** وچ دلیلاں نال **ثابت** کیتا اے کہ حضرت عبداللہؓ دا تجارتی سامان تے پیسہ' پہلوں حضرت عبدالمطلبؓ فیر حضرت ابوطالبؓ نے تجارت وچ لائی رکھیا- وڈّے ہو کے حضور ﷺ نے خود ایہ کم سنبھالیا- شہناز کوثر نے شام دے کئی سفراں توں اڈ یمن' جرش' بحرین' حبشہ' بعاشہ' نجد' نجران' فلسطین' عمّان' دبا' مصر وغیرہ دے حضور ﷺ دے تجارتی سفراں دا' حوالیاں نال' ذکر کیتا اے- نالے **ثابت** کیتا اے کہ حضرت خدیجہؓ تے کئی اور' حضور ﷺ دے تجارتی شریک سن- ایس کتاب وچ قرار دِتا گیا کہ حضور ﷺ دے ارشاد موجب (**سننِ ابو داؤد**- کتابُ النکاح- / **مسلم شریف**- کتاب الحج)- رنّیوں دا خرچہ خاوند دے ذمّے اے تے رنّیوں دا خاوند تے خرچ کرنا صدقہ اے- صدقہ جیہڑا حضور ﷺ تے آپ ﷺ دی آلؓ واسطے جائز ای نہیں- (**بُخاری**- کتابُ الصّدقہ)

سچ ایہ اے کہ عرب دے رواج موجب کدے حضور ﷺ اپنا تے مکے دیاں دوجیاں وسنیکاں دا مال لے کے دوجیاں شہراں' منڈیاں یا ملکاں وچ

ص ١٣٥) ابوالاعلیٰ **مودودی** کہندے نیں، اک روایت موجب اک اونٹھ تے اک کنیز ای سی (**سیرتِ سرورِ عالمؐ** - جلد دوم- ص ٩٥) گل کرو! جیہڑے حضرت عبداللہؓ تجارت پیشہ سن- تجارت لئی ای گئے ہوئے سن- ہور مُلکاں توں مُڑ کے مدینے پاک اپڑے، اوتھوں کھجوراں لے کے اونا سانے- اوتھے بیمار ہوئے، فوت ہو گئے- کوئی دَسّے تے سہی کہ اوہناں دا تجارت دا سارا سامان کون لے گیا؟

ایسے گل نوں اگّے ودھا کے، حلیمہ سعدیہؓ نال لگا دِتّا گیا کہ اوہنوں پیسے والیاں دا کوئی گھر نہ لبھا، تے مجبوراً حضور پاک ﷺ نوں لے چلی- حالانکہ حضرت عبداللہؓ دے فوت ہو جان توں بعد وی، حضرت عبدالمطّلبؓ تے موجود سن- کجھ دن پہلوں ای ابرہہ اوہناں دے سو یا زیادہ اونٹھ پھڑ کے لے گیا سی- (**معارِجُ النبُوّت**- جلد اول- ص ٧٧)- اوہناں اوہ اونٹھ واپس لیا کے کول نہ رکھے، اللہ دی راہ وچ ذبح کر دِتّے- اوہناں حضور ﷺ دی پیدائش تے لمّی چوڑی دعوت کیتی- حضرت حلیمہؓ نوں بڑا کجھ دِتّا- نالے بہتے سارے اونٹھ تے ٢٨ تولے سونا صدقہ کیتا سانے- (**مدارِجُ النّبُوّت**- جلد دوم- ص ٣٦ / **المواہبُ اللّدنیہ**- جلد اول- ص ١٢٦) پر ایہ سب کجھ بُھل کے، ساڈے سیرت نگار ڈٹے ہوئے نیں کہ حضور ﷺ نوں غریب ای کہنا ایں-

حضور ﷺ دی غریبی نوں حیاتی دے اخیر تیکر اپڑایا گیا اے- ایہدے وچ کمائی صرف اوہ وکھائی جاندی اے جیہڑی حضرت خدیجہؓ دے سامان دی تجارت توں "مزدوری" دے طور تے ملی- لکھیا جاندا اے کہ فیر حضرت خدیجہؓ نال ویاہ ہو گیا تے اوہدے مال نال کم چلن لگ پیا- جد نبوت دا اعلان کیتا، مَن والے ہدیے لے کے اون لگ پئے- مدینے پاک جا کے کافراں نال لڑائیاں شروع ہوئیاں تے غنیمت دا مال لبھنا شروع ہو گیا-

دَسّو! ایہ حضور پاک ﷺ دی حیاتی پاک دَسّی جا رہی جے- کدی بیوی دا مال کھان والا کسے جگہ عزت پا سکدا اے؟ کدے، کسے غریب کول وی لوکی لاماتاں رکھدے نیں!- جتھّے سارے ای تجارت پیشہ رہندے ہون، اوتھے کسے غریب نکھٹّو (نعوذُ باللہ) نوں وی سر اکھاں تے بٹھایا جاندا اے؟- میری باجی **شہناز کوثر** نے اپنی کتاب **حضور ﷺ کی معاشی زندگی** وچ دلیلاں نال **ثابت** کیتا اے کہ حضرت عبداللہؓ دا تجارتی سامان تے پیسہ، پہلوں حضرت عبدالمطّلبؓ فیر حضرت ابوطالبؓ نے تجارت وچ لائی رکھیا- وڈّے ہو کے حضور ﷺ نے خود ایہ کم سنبھالیا- شہناز کوثر نے شام دے کئی سفراں توں اڈ یمن، جرش، بحرین، حبشہ، جعاشہ، نجد، نجران، فلسطین، عمّان، دبا، مصر وغیرہ دے حضور ﷺ دے تجارتی سفراں دا، حوالیاں نال، ذکر کیتا اے- نالے **ثابت** کیتا اے کہ حضرت خدیجہؓ تے کئی اور، حضور ﷺ دے تجارتی شریک سن- ایس کتاب وچ قرار دِتّا گیا کہ حضور ﷺ دے ارشاد موجب (**سننِ ابو داؤد**- کتابُ النکاح- / **مسلم شریف**- کتاب الحج)- ترِیمتیں دا خرچہ خاوند دے ذمّے اے تے ترِیمتیں دا خاوند تے خرچ کرنا صدقہ اے- صدقہ جیہڑا حضور ﷺ تے آپ ﷺ دی آلؓ واسطے جائز ای نہیں- (**بُخاری**- کتابُ الصّدقہ)

سچ ایہ اے کہ عرب دے رواج موجب کدے حضور ﷺ اپنا تے مکے دیاں دوجیاں وسنیکاں دا مال لے کے دوجیاں شہراں، منڈیاں یا ملکاں وچ

تجارت لئی جاندے سن۔ مکّے تے اردگرد جیہڑیاں چیزاں سستیاں ہُندیاں سن، اوہ باہر، تے باہروں جو شے سستی لبھدی سی، اوہ مکّے یا دوجیاں شہراں مُلکاں وچ ویچن لئی لے جاندے سن۔ کدے دوجے لوکی اپنا تے حضور پاک ﷺ دا سامان تجارت لئی لے جاندے، تے لے اوندے سن۔

حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا دا مال وی حضور ﷺ "مزدوری" تے نہیں سن لے گئے بلکہ دوجیاں تاجراں دی طرح ایہناں دا سامان وی حضور ﷺ ویچن خریدن لئی لے گئے سن۔ حضرت خدیجہؓ تو اڈ، حضرت زبیرؓ حضرت ابوطالبؓ، حضرت ابوبکر صدّیقؓ، حضرت سائبؓ بن ابی سائب، حضرت خُزیمہؓ، حضرت حکیم بن حزامؓ، حضرت عبّاسؓ، قیس بن سائبؓ، نوّاس بن سمعانؓ، ہشام بن عمرو عامری، عبداللہ بن سائب، ابوسُفیان بن حرب تے عبداللہ بن ابی الحمسا نال وی حضور پاک ﷺ دی تجارتی سانجھ سی۔ اوہ حضور ﷺ دا تے حضور ﷺ اوہناں دا سامان باہرو ویچن خریدن لئی لے جاندے سن (**سیرتِ پاک۔ گیارہ سال سے چالیس سال تک**۔ ص ۱۵۸-۱۶۹/ **حضور ﷺ کی معاشی زندگی**۔ ص ۵۰-۶۸)

نبوت دے اعلان تو مکروں تے مدینے پاک جا کے، حضور ﷺ دے تبلیغی کم اینے ودھ گئے کہ فیر آپ سرکار ﷺ خود تجارتی سفراں تے تشریف نہیں سن لے جاندے۔ دُوجے لوکی آپ ﷺ دا سامان وی لے جاندے، نالے ویچدے خریددے سن۔ سرکار ﷺ اپنی ساری آمدنی غریباں، مسکیناں وچ ونڈ کے، آپ بُھکھے سوں رہندے سن۔ جیہڑا کئی دیہاڑے

گھر وچ چُلھا نہیں سی بلدا، یا دو کھجوراں تے گزارا کیتا جاندا سی، ایہ فقر حضور ﷺ نے آپ اختیار کیتا ہویا سی۔ ایہدا سبب غریبی نہیں سی۔

نُور دی چیر پھاڑ

اسیں حضور پاک ﷺ بارے ایس بحث دے خلاف آں کہ آپ ﷺ نور سن کہ بشر۔ آپ ﷺ بے شک بشر سن کہ بندیاں دی رہنمائی لئی کوئی فرشتہ تے نہیں سی گھلیا جا سکدا۔ آپ ﷺ انسانی شکل وچ ای تشریف لیائے، اتے قدم قدم تے لوکائی نوں زندگی گزارن دا وَل سکھایا۔ پر آپ سرکار ﷺ نوں نبوت دا نور وی عطا کیتا گیا سی۔ آپ ﷺ نوں محبوبیت دا نور وی بخشیا گیا سی۔ آپ ﷺ دی پاک حیاتی نور سی۔ آپ ﷺ دے دِھیاں پُتر وی نُور سن۔ تے آپ ﷺ دیاں دو دھیاں (حضرت اُمِّ کُلثُوم رضی اللہ عنہا اور حضرت رقیّہ رضی اللہ عنہا) جنھاں دے نکاح وچ آئیاں، اوہ دو نوراں والے (ذُوالنّورَین) بنے۔

اج نہیں، اسیں کدے وی نور بشر دے جھگڑے جھیڑے وچ نہیں پئے۔ پر اج اساں "شقِ صدر" بارے گل کرنی اے۔ سورۃ **اَلَمْ نَشْرَحْ** دی شرح وچ **ابنِ کثیر** تے کجھ ہور مفسّر "انشراحِ صدر" (سینہ کھولن) نوں "انشقاقِ قلب" (دل دی چیر پھاڑ) قرار دیندے نیں (**تفسیر ابنِ کثیر**۔ اردو ترجمہ۔ جلد پنجویں۔ ص ۵۹۰) **شاہ عبدالعزیز دہلوی** لکھدے نیں کہ ایہ چیر پھاڑ چار واری ہوئی۔ پہلی واری تاں، جے دل وچوں مُنڈیاں کھُنڈیاں والیاں بُرائیاں کڈھ دِتیاں جان۔ دوجی واری ایس لئی کہ جوانی وچ جیہڑے کم

رب تعالیٰ دی مرضی دے خلاف ہو سکدے نیں، اوہناں نال پیار نہ رہن دِتّا جائے۔ تیجی واری ایس کر کے، پئی دل وچ دی جھال جھل سکے، تے چوتھی واری ایس خاطر کہ ملکوت تے لاہوت دے جہاناں نوں ویکھن جوگا ہو جائے (العطور المجموعہ۔ ص ۳۸، ۳۹)

اتے جیہڑا چار واری چیر پھاڑ دا عمل ہویا اے، ایہ بچپن وچ، جوانی ویلے، وحی دے نازل ہون توں پہلوں، اَتے معراج شریف دی تیاری لئی بیان کیتا جاندا اے۔ **محمد حسین ہیکل** دا کہنا اے کہ شقِ صدر دی روایت توں ناں تے مستشرقین دی تسلّی ہُندی اے، نہ ای کجھ مسلمان ایہنوں مَن دے نیں (**حیاتِ محمد** ﷺ۔ ص ۱۴۳) شبلی نعمانی، قاضی محمد سلیمان سلمان منصور پوری تے جعفر سُبحانی ایس چیر پھاڑ دا ذکر ای نہیں کردے۔ (**سیرتُ النّبی** ﷺ۔ جلد اول / **رحمتٌ للعالمین** ﷺ۔ جلد اول۔ ص ۴۱ / **فروغِ ابدیت**۔ ص ۱۰۷۔ ۱۱۴) **سر سیّد احمد خاں** ایہدے خلاف لکھدے نیں (**سیرتِ محمدی** ﷺ۔ ص ۲۹۴۔ ۲۹۸)

صوفی، سینے دے آپریشن تے دل نوں باہر کڈھ کے، دھو دھا کے، فیر تروپے لا دین دے قائل نہیں۔ اوہ ایہنوں تمثیل دے انگ وِچ ویکھدے نیں (حجۃُ اللہِ البالغہ۔ جلد ۲۔ ص ۲۰۶۔ **شاہ ولی اللہ دہلوی**۔) **عبدالعزیز دبّاغ** وی کسے اوزار نال وڈھ ٹُک کرن، خون وگن تے سلائی کرن دی بجائے، ایہنوں رب کریم دا فعل دَسدے نیں (**خزینۂ معارِف**۔ ص ۳۳۴) **عزیز احمد عزیز قاضی** نے وی ایہ عمل قدسی طاقتاں تے

نوری توانائیاں نال رتھیا اے (**حکمۃُ القرآن**۔ مجلّد دوم۔ ص ۱۱۲) **سیّد سلیمان ندوی** ساریاں روایتاں تے اڈّو اڈ بحث کردے نیں، تے اخیر ایہ کہندے نیں کہ مبارک سینے دا آلائشاں توں پاک صاف ہونا اک واری تے کوئی مَن وی لئے، گھڑی گھڑی ایس "سرجری" دی کیہ لوڑ پے جاندی سی۔ (**سیرتُ النّبی** ﷺ۔ جلد سوم۔ ص ۲۶۹)۔

سچ تے ایہ اے کہ پہلے کسے نبی دا سینہ کسے قسم دی آلائش، آلودگی، شیطانی اثر وچ بھریا ہویا نہیں سی، تے نبیاں دے نبی، نبیاں رسولاں دے امام تے سرتاج، حضور پاک ﷺ واری ایہ حال کیوں دَسیا جا رہیا اے۔ کہ کجھ سالاں مگروں فیر ایس وڈھ ٹُک وی لوڑ پے جاندی سی، جے سرکار ﷺ دے مقام مرتبے والیاں سیکڑے حدیثاں پچھیاں نے، تے فیر شقِ صدر والی گل ہضم نہیں ہُندی۔

حضور پاک ﷺ اپنی اصل وچ نور نہ وی ہون، تے اپنے بشروی نہیں سن، جے ساریاں نبیاں رسولاں توں ودھیک صفائی سُتھرائی ضروری سمجھی گئی ہووے۔

نور نبی ﷺ دیاں رکناں ولّوں میٹیاں اکھاں

پتا نہیں کیوں، اسیں اوس ہستی نوں، جنھوں رب کریم نے اپنی اصل وچ نبی تے رسول بنا کے گھلیا سی، جنھاں دے صدقے دوجے سارے نبیاں نوں نبوت عطا کیتی گئی، اوہناں بارے لکھدیاں ہویاں اوہناں دے مرتبے دا احساس نہیں کردے۔ اَتے، سیرت لکھدیاں ہویاں آپ سرکار ﷺ دے مقام

نوں گھٹاؤن دیاں باتاں چھوہ لیندے آں۔ بھاویں، اوہ حقیقت اصلیت نوں رکنیاں ای دوز ہون۔

ایس واقعے دا تھوڑا جیہا ذکر پہلوں آ چکیا اے کہ حضور پاک ﷺ حضرت خدیجہؓ دا مال، تجارت لئی شام لے کے گئے سن۔ اک تے سیرت نگار ایہنوں مزدوری اُتے کم کرنا کہندے نیں۔ **ابنِ سعد** نے لکھیا کہ حضرت ابوطالب نے حضور ﷺ نوں کہیا کہ خدیجہ اپنے تجارتی قافلیاں نال تہاڈی قوم دے کجھ لوکاں نوں گھلدی اے، تسیں جا کے اپنے آپ نوں ایس کم لئی پیش کرو (**طبقاتِ ابنِ سعد** - جلد اول- ص ۲۰۰) **شیخ محمد رِضا** مصری وی ایہو ای گل دُہراندے نیں (**مُحَمَّدٌ رَّسُولُ الله** ﷺ - ص ۶۲) کجھ لوکی ایہ لکھدے نیں کہ حضور ﷺ دی امانت دیانت دی شہرت جد خدیجہ تیکر اَپڑی جیہڑی عرب دی مشہور تے وڈّی تاجر سن تے اوہناں آپ حضور ﷺ نوں سُنیہا گھلیا کہ میری تجارت وی اپنے ہتھ وچ لو (**الرّحیقُ المختوم**- ص ۱۱۰ / **تاریخِ احمدی** ﷺ - ص ۱۰ / **سیرتُ المصطفٰی** ﷺ از **محمد ادریس کاندھلوی**- جلد اول- ص ۹۹، ۱۰۰ / **نبیُ کریم** ﷺ **کی معاشی زندگی**- از **ڈاکٹر نور محمد غِفاری**- ص ۸۱، ۸۲)

ابنِ سعد لکھدے نیں کہ بعدوں، حضرت خدیجہ نے نفیسہ نوں نکاح واسطے حضور ﷺ ول بھیجیا (**طبقاتِ ابنِ سعد**- حصہ اول- ص ۲۰۴) **ابو الاعلیٰ مودودی** کہندے نیں، میسرہ نے حضرت خدیجہؓ نوں حضور ﷺ بارے دَسیا سی (**سیرتِ سرورِ عالم** ﷺ - جلد

دوم- ص ۱۱۲، ۱۱۳) ایہناں ساریاں باتاں وچوں اکّو ای گل ثابت کیتی جا رہی اے کہ حضرت خدیجہ عرب دی مشہور تاجر سن تے بڑی امیر سن۔ حضور ﷺ بڑے غریب سن۔ حضور ﷺ دی امانت دیانت دیاں خبراں سن سن کے اوہناں تجارت دا سامان دے کے آپ ﷺ نوں شام ول گھلیا۔ تجارت وچ بڑا نفع ہویا، غلام نے حضور ﷺ دے رہن سہن، وَسّوں، لین دین، اخلاق، وغیرہ بارے حضرت خدیجہ نوں دَسیا تے اوہناں ویاہ دی گل ٹوری۔

شبلی نعمانی نے خدیجہ اُتے حضور ﷺ دی دوری نوں کجھ نیڑے کرن دی عجیب کوشش کیتی اے۔ لکھدے نیں کہ حضرت خدیجہ اک معزّز خاتون سن۔ اوہناں دا نسب پنجویں پُشت وچ حضور ﷺ دے خاندان نال مل جاندا اے۔ (**سیرتُ النّبی** ﷺ - جلد اول- "تزویجِ خدیجہ") مطلب ایہ کہ دُوروں نیڑیوں دُوہاں نوں رشتہ دار ای سمجھو۔ حالاں جے، ایہ عرب دی امیر ترین خاتون، تے عرب دے غریب ترین بندے دی گل ہے ای نہیں۔ پُشتاں دی رشتے داری وی، لوکاں نوں حقیقت توں دور رکھن دی کوشش اے۔

اصل ایہ اے کہ حضور پاک ﷺ دی پیاری پُھپھی حضرت صفیہؓ حضرت خدیجہؓ دی سکّی بھابھی نیں۔ خدیجہؓ دے بھرا عوّام صفیّہ دے خاوند نیں۔ خدیجہ دے بھتریئے حکیم بن حزامؓ حضور ﷺ توں تیرہ سال وڈّے سن، پر حضور ﷺ دے یار بیلی سن۔ **مودودی** نے **مُسندِ احمد** دی روایت بیان کیتی اے کہ حکیم بن حزام نے کہیا، جاہلیت دے زمانے وچ وی مینوں حضور ﷺ نال ساریاں توں ودھ محبت سی (**اُسدُ الغابہ**- جلد

سوم۔ ص ۵۵ / **حیاتِ صحابہؓ کے درخشاں پہلو**۔ ص ۱۳۵ / (**سیرتِ سرورِ عالم** ﷺ۔ جلد دوم۔ ص ۱۲۴)

روضۃُ الاحباب وچ اے کہ خُزیمہ حضرت خدیجہ دے رشتہ دار سن۔ اُتے حضور ﷺ دے دوست سن۔ **اُسُدا لغابہ** وچ اے کہ ایہ حضرت خدیجہ دے سسرالی رشتے دار سن (**سیّد جمال حُسینی** دی "روضۃُ الاحباب دا اردو ترجمہ بعنوان "رسالت مآب ﷺ"۔ ص ۹۴ / اسد الغابہ۔ جلد سوم۔ ص ۱۵۹)

حضرت خدیجہؓ تے حضرت صفیہؓ نناں بھرجائی۔ صفیہ حضور ﷺ دی پیاری پھُپھی۔ حضرت حمزہؓ خدیجہ دی بھرجائی دے بھرا، تے حضور ﷺ دے چاچا، دودھ شریک بھرا تے یار بیلی۔ حکیم بن حزام خدیجہ دے بھرا دے پُتّر، تے حضور ﷺ دے دوست۔ خُزیمہ خدیجہ دے قریبی رشتے دار تے حضور ﷺ دے دوست۔ نالے ایہ خبروی، کہ حضور ﷺ اور حضرت صفیہؓ اکو گھروچ پلے ودھے (**حضور ﷺ کی رشتہ دار خواتین**۔ ص ۵۹)۔

ایہ سارے رشتے **ابنِ اسحاق، ابُو الفدا، ابنِ سعد** توں لے کے اج تیکر دے سیرت نگاراں نوں کیوں نظر نہیں آئے۔ اینے قریبی رشتے، تے مکّے دی وستی، جیہڑی لاہور، کراچی جیڈا وڈّا شہر نہیں سی جھدے اک محلّے دے بندے نوں، دوجے علاقے دے بندے دا پتا ای نہیں ہُندا۔ تے فیر حضور ﷺ نوں تجارت دا سامان دے کے شام گھلن لئی اینی پسوڑی کیوں پائی گئی، نالے ویاہ لئی کنیز نفیسہ نوں وچولی کیوں بنایا گیا۔ کوئی بندہ سوچے تے سہی کہ

نور نبی ﷺ دیاں رکرناں اگّے کپڑے تانیاں، یا دُھوڑاڈائیاں یا اکھیاں میٹیاں کدوں تیکر کم چلے گا۔ کسے نہ کسے بندے نے سچائیاں دی رشنائی سامنے لے ای اونی اے۔

نسبتاں دی روشنی اُگّے ڈکّے

حضرت عبدالمطلبؓ دی وفات توں بعد، حضور پاک ﷺ دی سرپرستی، نگرانی تے خدمت حضرت ابوطالبؓ نے کیتی۔ جس ویلے حضور ﷺ اوہناں کول سن، اوہناں دِناں دا ذکر کردیاں ساڈے سیرت نگار حضرت ابوطالب نوں "قلیل المال" تے "کثیر العیال" کہندے نیں۔ کہ اوہ غریب وی سن، تے پروار وی وڈّا سانے (رسولِ عربی ﷺ از **عمر ابوالنصر**۔ ص ۱۶ / رسولِ اکرم ﷺ کی سیاسی زندگی۔ ڈاکٹر محمد **حمیدُاللہ**۔ ص ۴۰ / محبوبِ خدا ﷺ۔ چودھری **افضل حق**۔ ص ۲۵ / نبیٔ کریم ﷺ کی معاشی زندگی۔ **ڈاکٹر نُور محمد غِفاری**۔ ص ۶۹) حد ایہ اے کہ شیعہ مصنف اولاد **حیدر فوق بلگرامی** دی ایہو ای کہہ رہے نیں کہ حضرت ابوطالب دے بچے بہت سارے سن (**اسوۂ الرّسول** ﷺ۔ جلد دوم۔ ص ۳۷)

ہن گل اگّے ودھنی شروع ہوئی۔ مولانا **اشرف علی تھانوی** نے لکھیا، روٹی پوری نہیں سی ہندی (حبیبِ خدا ﷺ۔ ص ۵۷۔ "**نشر الطِّیب فی ذکرِ النّبیّ الحبیب** ﷺ" ایس ناں توں دی چھپی اے)۔ **احمد زین دحلان**، ابوالاعلیٰ **مودودی**، ڈاکٹر **محمد**

حمید اللہ نے ہور اگے مار کیتی کہ حضرت ابوطالب دے بچے اینے سن کہ حضرت فاطمہ بنتِ اسدؓ سالن پکا کے ویہڑے وچ رکھ دیندی سن' سارے جاتک روٹی نوں چمڑ جاندے سن' صرف حضور ﷺ ایس ہنگامے وچ شریک نہیں سن ہوندے (**سیرتِ دحلانیہ**۔ ص ۲۴۴' ۲۴۵ / **سیرتِ سرورِ عالم** ﷺ۔ جلد دوم۔ ص ۱۰۱ / **رسولِ اکرم** ﷺ **کی سیاسی زندگی**۔ ص ۴۴) عبدالرحمان **ابنِ جوزی** تے **احمد زین دحلان** نے ایہ وی لکھ دتا کہ ابوطالب دی اولاد اینی سی کہ ماپیاں نوں اوہناں دیاں رگڑاں دھون تے نک پونجن دا ویل نہیں سی لگدا (**الوفا باحوالِ المصطفیٰ** ﷺ۔ ص ۱۴۷ / سیرتِ دحلانیہ۔ ص ۲۴۵) **ابراہیم میر سیالکوٹی** نے انج ایہ کہانی توڑ چاڑھ دتی کہ روٹی پوری نہیں سی ہوندی' ایس لئی ابوطالب نے بچے دوجیاں نوں ونڈ دتے (سیرت المصطفیٰ ﷺ۔ ص ۱۸۴)۔

ایڈے وڈے وڈے بندے ایہ سب کجھ لکھی جا رہے نیں' تے گل کوئی ہے نہیں۔ سچ ایہ اے کہ حضرت ابوطالب دے سارے چھے بچے سن۔ طالب' عقیل' جعفر' علی' چار منڈے' تے امِ ہانی تے جمانہ' دو کڑیاں۔ (رحمتہ للعالمین ﷺ۔ قاضی محمد سلیمان **سلمان منصور پوری**۔ جلد دوم۔ ص ۷۵) عرب وچ تے جہدے صرف چھے بچے ہون' اوہنوں لوکی رچھیاں دیندے رہندے سن۔ حضرت عبدالمطلبؓ دیاں چھے بیویاں تے ۲۱ بچے سن (**رحمتہ للعالمین** ﷺ۔ جلد دوم۔ ص ۱۷) حضرت علی المرتضیٰؓ دیاں ۱۷ دھیاں تے ۱۴ پتر سن (**اسلامی انسائیکلوپیڈیا**۔ ص ۳۹) پر

اوہناں نوں کوئی "کثیر العیال" نہیں کہندا۔

ہور لطیفہ ایہ ہے کہ حضرت علیؓ حضور ﷺ توں ۲۹ سال' جعفر طیارؓ ۱۹ سال تے عقیلؓ ۹ سال چھوٹے سن۔ اوس ویلے حضور ﷺ دی عمر مبارک اٹھ سال سی۔ ایس لئی ایہ تنوں جمے ای نہیں سن۔ صرف طالب سن۔ یا جے ایہ من لیے کہ امِ ہانی تے جمانہ طالب توں وڈیاں سن تے فیروی صرف تن بچے ہوئے نا! **سیارہ ڈائجسٹ** وچ اے کہ اوس ویلے اکلے طالب ای سن (رسول ﷺ نمبر۔ جلد اول۔ ص ۲۰۵)

اک یا ودھ توں ودھ' تن بچیاں والے نوں "کثیر العیال" لکھ کے' فیر ایہدے تے ہور رنگ برنگیاں تصویراں بنا بنا کے وڈے مصوّر کہلان والیاں نوں کوئی پچھن والا نہیں۔ اللہ ای خیر کرے۔

منیاں پرمنیاں روشنیاں تے پردے

حضور پاک ﷺ دی پیدائش بارے چار تاریخاں مشہور سن۔ دوجی' اٹھویں' دسویں تے بارھویں ربیع الاول۔ **مفتی محمد شفیع** لکھدے نیں کہ مشہور قول بارھویں تاریخ دا اے۔ ایتھوں تیکر کہ ابن البرار نے ایہدے تے اجماع نقل کر دتا۔ کامل ابنِ اثیر نے وی ایہو ای کہیا اے۔ (**سیرتِ خاتم الانبیا** ﷺ۔ ص ۱۸)

ایہ تے حدیث توں ثابت اے کہ حضور ﷺ ربیع الاول شریف وچ پیدا ہوئے' اوس دن پیروار سی۔ ربیع الاول بارے جو چار قول ملدے سن' اوہناں وچوں بارھویں نوں سارے من دے سن۔ پر' **محمود پاشا**

فلکی نے لکھ دتا کہ حساب نال پیر ۱۲ ویں نوں بن دا ای نہیں، ۹ ویں نوں بن دا اے۔ ماہنامہ "نعت" لاہور نے اپنے خاص نمبر "میلاد النبی ﷺ حصہ اول" (اکتوبر ۱۹۸۸) واسطے **سیّد محمد سُلطان شاہ** (ہُن ماشا اللہ پی ایچ ڈی کر کے "ڈاکٹر" وی ہو گئے نیں) توں مقالہ "یومِ ولادتِ رسولِ خدا ﷺ" لکھوایا جیہڑا بعدوں، وادھیاں سمیت علیحدہ کتاب "**یومِ ولادتِ مُصطفی ﷺ**" دی شکل وچ وی چھپیا۔ ایہدے توں اڈ، میری باجی **شہناز کوثر** نے اپنی کتاب "**حیاتِ طیّبہ میں پیر کے دن کی اہمّیت**" تے "**حضور ﷺ کا بچپن**" وچ، (ص ۱۱۔ ۱۷ / ۳۴۷۔ ۳۵۲) اتے میرے اباجی **راجا رشید محمود** نے اپنی کتاب "**نزولِ وحی**" وچ (ص ۱۸۔ ۲۱) وی ایس موضوع تے بڑی بحث کیتی اے۔

البدایہ والنّہایہ (ص ۲۶۰) **بلوغ الامانی** شرح الفتح الرّبّانی (ص ۱۸۹) تے **السّیرۃُ النّبّویہ** از ابنِ کثیر (ص ۱۹۹) دے علاوہ **ابنِ ہشام**، **ابنِ جوزی**، ابنِ حجر **عسقلانی**، **طَبری**، یُوسُف بن اسماعیل **نبہانی**، سارے ایہو ای کہندے نیں کہ سرکار ﷺ دی ولادت پاک پیر والے دن، ربیع الاول دی بارھویں نوں ہوئی (حیاتِ طیّبہ میں پیر کے دن کی اہمیت۔ ص ۱۶) تقویم تے فلکیات دے ماہر، **ضیاُ الدین لاہوری** نے لکھیا کہ قمری مہینیاں دے دو الگ الگ نظام موجود سن، اک قمری جو بارہ مہینیاں دا ہندا سی، دوجا قمریہ شمسی کیلنڈر (luni-solar)۔ ایس دوجے وچ اُنج تے قمری مہینے ای ورتے جاندے سن، پر خاص خاص سالاں وچ تیرھویں مہینے دا وادھا وی کر دِتا جاندا سی۔ ایہنوں لوند دا مہینا یا کبیسہ کہندے نیں۔ پر ایہ گل اج تیکر پکّی نہیں

ہوئی کہ سن ۱۰ ہجری توں پہلوں کیہڑے سال کبیسہ ہوئے۔ بعض کہندے نیں کہ کوئی طریقہ ضابطہ مقرّر نہیں سی۔ حج دے موقعے تے کجھ ذمّے دار بابے بہہ کے فیصلہ کر لیندے سن۔ **ابنِ حبیب**، **ابنِ اسحاق**، **مسعودی**، **ابوالفدا**، **البیرونی**، **مقریزی**، محمد **الجرکسی** تے **حاجی خلیفہ** مختلف صورتاں دَسدے نیں۔ (جوہرِ تقویم۔ ص ۲۵۷۔ ۲۵۹ / ۲۶۱۔ ۲۶۴)

اک ہور حقیقت ایہ اے کہ مکّی کیلنڈر تے مدنی کیلنڈر وچ وی فرق سی۔ اُتے سیرت دی کسے قمری تاریخ نال ایہ وضاحت نہیں ملدی کہ مدنی کیلنڈر دی گل اے، یا مکّی کیلنڈر دی۔ اک ماہرِ تقویم **اسحاق النّبی علوی** نے دُوہاں کیلنڈراں دے سن ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰ ہجری دے فرق بیان کر کے لکھیا اے کہ ایہدے توں سیرت کے واقعیاں دی توقیتی تشریح ممکن ای نہیں (**نقوش۔ رسول ﷺ نمبر**۔ جلد ۲۔ ص ۷۵۔ مضمون "سیرتِ نبوی ﷺ توقیت کی روشنی میں")۔

قرآن پاک وچ اوندا اے۔ "بے شک مہینیاں دی گنتی اللہ نے بارہ مہینے رکھی اے اللہ دی کتاب وچ، جس ویلے اوہنے اسمان تے زمین بنائے۔ ایہناں وچوں چار حُرمت والے نیں۔ اوہناں دا مہینے پچھّے ہٹاتا کفر وچ وَدھن توں سوا کجھ نہیں (**التّوبہ۔ ۹: ۳۶، ۳۷**) ایہدا مطلب ایہ اے کہ کافر اپنی مرضی نال مہینیاں نوں اگّے پِچھّے کر لیندے سن۔ **تفسیر الحسنات** (جلد دوم۔ ص ۸۱۲) تے **تفسیر نور العرفان** (ص ۹۸۴) وچ اے کہ عرب دے کافر، رجب، ذیلقعدہ، ذوالحجہ تے محرّم دی حُرمت نوں رنج مَن دے سن کہ جس ویلے

مرضی ہُندی سی، محرّم نوں صفر یا کسے ہور مہینے نوں کوئی ہور مہینا کہہ کے اپنا کم
چلا لیندے سن۔ **تفسیر خازن** (جلد اول) تے **تفہیمُ القرآن** (جلد
دوم۔ ص ۱۹۲) وچ لکھیا اے کہ عرب نُسّئی واسطے سال دے تیرہ یا چودہ مہینے وی
بنا لیندے سن۔ **اسحاق النّبی علوی** لکھدے نیں کہ اج تیکر ایہ طے
نہیں ہویا کہ سن اک ہجری توں دس ہجری تیکر نُسّئی دا مہینا کیہڑیاں سالاں وچ
ودھایا گیا۔ (ص ۱۱۲)

تے فیر، محمود آفندی (**محمود پاشا فلکی**) نے کیہڑا حساب لا
لیا، تے کس طرح ایہ لکھ دِتا کہ حساب نال پیر ۹ ربیع الاوّل نوں بَن دا اے، ۱۲ نوں
نہیں۔ فیر، **شبلی نعمانی** تے اج دیاں دوجیاں سیرت نگاراں نے بغیر
سوچیوں سمجھیوں محمود پاشا فلکی دے مونڈھے تے رکھ کے بندوق چلا دِتّی۔ مقصد
صرف ایہ اے کہ جیہڑیاں گلّاں منیاں پرمنیاں نیں، اوہناں تے لوکاں دا ایمان پکّا
نہ رہن دیہے، تے اُمّت وچ تفرقہ وَدھے۔ بھاویں ایہ نویں گل بے اصل تے
بے دلیل وی ہووے۔

نور نبی ﷺ نال نور جبریلؑ دا ٹاکرا

بُخاری (کتاب الوحی۔ حدیث نمبر ۳) **مسلم** (کتاب الایمان۔ باب
بدء الوحی الیٰ رسول اللہ ﷺ۔ پہلی حدیث) **مشکوٰۃ المصابیح**
(کتاب الفتن۔ باب المبعث و بدء الوحی۔ حدیث نمبر ۵ / ۵۵۹۱) موجب
(تھوڑے جیہے گھاٹے وادھے نال) اُمّ المؤمنین عائشہ صدّیقہ رضی اللہ عنہا توں
منسوب روایت وچ حضور ﷺ دا حرا وچ عبادت کرنا، اوتھے فرشتے دا اونا،

حضور ﷺ نوں کہنا **اِقْرَأ** (پڑھو)۔ آپ ﷺ دا ترتن واری ایس
"حکم" دے جواب وچ فرماؤنا کہ میں پڑھیا ہویا نہیں۔ فیر جبریلؑ دا جُپھی پا کے گُھٹنا
تے اخیر حضور ﷺ دا پڑھ لگ پینا بیان ہویا اے۔ اوتھوں کنبدیاں
کنبدیاں آپ ﷺ دا گھر اونا، بیوی حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا نوں کہنا،
میرے تے کمبل پا دیو۔ اوہناں دا کجھ تسلّی دینا۔ فیر ورقہ بن نوفل دا حضور پاک
ﷺ نوں دَسنا کہ اوہ تے اوہو ای فرشتہ سی جیہڑا حضرت موسیٰ علیہ السلام
کول اوندا رہیا۔ نالے ایہ اطلاع دینی کہ قوم تہانوں گھروں کڈھ دَئے گی......

ایس حدیث توں مُنکر کوئی وی نہیں، پر کوئی سیرت نگار ایہنوں پوری
طرح مَن دا وی نہیں۔ کتاب **نزولِ وحی** وچ ثابت کیتا گیا اے کہ **ابنِ
سعد**، **ابنِ اسحاق**، **ابنِ ہشام**، ابنِ جریر **طبری**، **ابنِ حزم ظاہری**،
عبدالرّحمان **جامی**، **قسطلانی**، عبدالرحمان **ابنِ جوزی**، **عبدالحق
محدّث دہلوی**، **معین واعظ کاشفی**، **سلمان منصور پوری**،
شبلی نعمانی، کوئی وی اُتّے بیان کیتی گئی روایت نوں پوری طرح نہیں
مَن دا۔ (طبقاتِ ابنِ سعد۔ جلد اول۔ ص ۲۶۴، ۲۶۵ / سیرتِ ابنِ اسحٰق۔ ص
۱۹۸۔ ۲۰۱ / نقوش۔ رسول ﷺ نمبر۔ جلد ۱۱۔ ص ۱۲۱۔ ۱۲۳ / سیرۃ ابنِ
ہشام۔ ص ۱۳۱، ۱۳۲ / تاریخِ طبری۔ جلد اول۔ ص ۷۲، ۷۳ / جوامع السّیرۃ۔
ص ۷۷ / شواہدُ النّبوت۔ ص ۸۵، ۸۶ / المواہبُ اللّدُنیہ۔ ص ۳۰۳، ۳۰۴ /
الوفا باحوالِ المصطفیٰ ﷺ۔ ص ۱۹۶ ۔ ۲۰۲ / مدارجُ النّبوت۔ جلد دوم۔
ص ۴۹، ۵۰ / معارج النّبوت۔ جلد دوم۔ ص ۲۰۸، ۲۰۹ / رحمت للعالمین
ﷺ۔ جلد اول۔ ص ۴۷ / شبلی نعمانی۔ سیرتُ النّبی ﷺ۔ جلد

اول۔ "آفتابِ رسالت کا طلوع")

سگوں، کمال ایہ ہے کہ اُتلی حدیث دی روایت رانج اے کہ حضرت عائشہؓ کولوں، اوہناں دے بھنیویں عُروہ بن زبیر بن عوّام نے سُنی، تے اگّے بیان کیتی۔ پر ہن تے عُروہ دی کتاب **مغازیٔ رسولُ اللہ** ﷺ ۱۴۰۱ھ وچ **ڈاکٹر محمد مصطفیٰ اعظمی** (الریاض یونیورسٹی، سعودی عرب دے استاد) نے مرتّب کر کے چھاپ دتّی اے۔ اوہدے وچ عروہ بن زبیر نے آپوں وی روایت اوس طرح پوری دی پوری نہیں بیان کیتی جس طرح بُخاری مسلم وغیرہ وچ لبھدی اے۔

زیادہ تر لوکی تے سورۃ عَلَق دیاں رتن یا پنج آیتاں نوں ای پہلی وحی رگن دے نیں۔ سورۃ فاتحہ، قلم، المدّثّر یا تسمیہ بارے وی روایتاں ہے نیں، پر سورۃ علق تے اجماع لگدائے۔ ہاں، **امین احسن اصلاحی** پوری سورۃ علق نوں راکّو یوُنٹ کہندے نیں، اتے تیز خطاب والے ایس کلام نوں پہلی وحی نہیں مَن دے (**تدبُّرِ قرآن**۔ جلد۹۔ ص ۴۵۹، ۴۶۰)

حدیث دے الفاظ ایہ نہیں کہ حضور ﷺ غار وچ گناہواں توں بچن خاطر جاندے سن۔ گل سمجھ وچ نہیں اوندی۔ ایسے لئی کئی سیرت نگاراں ایہدا مفہوم عبادت کرن دا بنا لیا اے، حالاں جے عبادت کرن دی گل حدیث وچ، نال الگ بیان کیتی ہوئی اے۔

سیرت نگار لکھی جارہے نیں کہ جد کھان پین دا سامان مک جاندا سی، حضور ﷺ حضرت خدیجہؓ دے گھر آ کے ہور سامان لے جاندے سن۔ اسیں پہلوں ثابت کر چکے آں کہ حضور ﷺ اپنی بیوی دا مال اپنے واسطے

استعمال کر ای نہیں سن سکدے کیونکہ اوہ صدقہ اے، تے صدقہ نبی ﷺ تے اوہناں دے گھر والیاں لئی جائز ای نہیں، حرام اے۔ "حضرت خدیجہؓ دے گھر" آون والی گل کہناوی ساڈے حساب نال، قرآن پاک دے حکم دی خلاف ورزی اے۔ رب کریم فرماؤندائے۔ ایمان والو! نبی ﷺ کے گھراں وچ بغیر اجازتوں نہ وُڑنا (**الاحزاب۔ ۳۳ : ۵۳**) مطلب ایہ پئی حضور ﷺ دیاں بیویاں حضور ﷺ دے گھراں وچ رہندیاں نیں۔ اللہ نے انہاں گھراں نوں "بیوتِ النّبی ﷺ" فرمایا اے۔ فیر، ایہ سیرت نگاراں دی کمال جُرأت اے کہ اوہ حضور ﷺ دے گھر نوں حضرت خدیجہؓ دا گھر کہندے نیں۔

گھر وی اوہ جہدے وچ آپ سرکار ﷺ دیاں دِھیاں زینب، اُمّ کُلثُوم تے رقیہّ (رضی اللہ عنھنّ) موجود نیں۔ اک روایت مطابق حضرت فاطمہؓ وی پیدا ہو چکیاں سن۔ بھرے گھر، تے ایڈے پروار نوں حضرت خدیجہؓ دا گھر ایس لئی کہیا جانا شروع ہویا اے تاں جے پتا لگے کہ حضور ﷺ بیوی دے مال تے گزارا کردے سن۔ نعوذُ باللہ!۔

کہیا جارہیا اے کہ فرشتہ آیا (اوہنے اپنی سنجان پچھان نہیں کرائی) اوندیاں حضور پاک ﷺ نوں کہیا "اِقرا" (پڑھو)۔ رتن واری ایہو کہیا۔ تنے واری حضور ﷺ نے ایہ "لفظ" جبریل دا کہنا سمجھیا تے جواب دِتّا "میں پڑھیا ہویا نہیں **مَا اَنَا بِقَارِیٔ**---- کوئی بندہ ایہ نہیں سوچدا کہ اللہ پاک جیہڑے لفظ، فقرے یا پوری عبارت حضرت جبرئیلؑ ہتھیں نبیاں ول گھلدا اے، اوہدا کم ای ایہ اے کہ اوسے طرح اپڑا دئے۔ ایس توں پہلوں، اُتے

بعدوں، کدی وی ایہ نہیں ہویا کہ اوہنے اللہ دی فرمائی ہوئی عبارت وچوں کوئی لفظ اپنے طور تے، اپنے وَلّوں استعمال کر لیا ہووے۔ "اِقْرا" اوہناں تن یا پنج آیتاں دا پہلا لفظ اے جیہڑیاں رب تعالیٰ نے حضور پاک ﷺ ول گھلیاں۔ اوہدے وچوں کوئی لفظ اگر جبرئیل اپنے وَلّوں حضور ﷺ نوں کہندا اے، تے مطلب ایہ بن دا اے کہ اوہنے امانت وچ خیانت کیتی اے۔ جہدا تصور وی جبرئیل بارے کرنا گناہ اے۔ کیوں جے اوہ تے ہے ای "امین"۔

فیر، حدیثِ عائشہؓ دی عبارت وچ ایہ کوئی لکھی ہوئی عبارت نہیں سی جنھوں پڑھنا حضور ﷺ لئی مشکل ہوندا، کہ آپ ﷺ "اُمّی" سن۔ زبانی تے مینوں تُسیں فرانسیسی زبان دے دو چار فقرے پڑھوا دیو، میں پڑھ لواں گا، حالاں جے میتوں پتا ای نہیں کہ فرانسیسی کیہ ہُندی اے۔

اگّے ایہ گل چلدی اے کہ فیر، جبرئیلؑ نے حضور پاک ﷺ نوں گُھٹیا، نپیڑیا۔ فیر، آپ سرکار ﷺ پڑھن لگ پئے۔ **شاہ عبدالعزیز دہلوی** ایہنوں اک کامل دی تاثیر تے توجہ کہندے نیں (**تفسیرِ عزیزی** - پارہ سی ام۔ ص ۳۳۸) عبدالرحمٰن **ابنِ جوزی** دے خیال وچ جبرئیل نے ایس طرح اپنی لطیف روح بدن دیاں مسام راہیں حضور ﷺ وچ واڑ دِتّی (**الوفا باحوالِ المصطفٰی** ﷺ۔ ص ۲۰۳) ہور کسے نبی ﷺ دے سینے وچوں آلائشاں کڈھ کے دل نوں پاک صاف کرن دی لوڑ نہیں سی پئی، نہ وحی جھلن لئی گُھٹ گُھٹ جپھیاں پانیاں پئیاں سن۔ ایہ سب کجھ نبیاں دے سردار ﷺ دے حصّے ای آیا۔

فیر، حضور ﷺ دا دل دھک دھک کرن لگ پیا، کنبنی چھڑ گئیو

نے۔ اُنج تے ساڈے محترم سیرت نگار حضور ﷺ دی دُوجیاں نبیاں رسولاں اُتے فضیلت دے قائل نیں۔ **الخصائصُ الکُبریٰ** دے باب نمبر ۲۸۸ توں باب نمبر ۴۵۰ تیکر امام **جلال الدین سیوطی** نے ایس مقصد لئی حدیثاں اکٹھیاں کر دِتیاں نیں۔

قرآن موجب حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں جمدیاں ای پتا سی کہ میں اللہ دا بندا واں، نبی آں تے کتاب لے کے آیاں (**مریم**۔ ۱۹ : ۳۰) ساڈے سرکار ﷺ نوں چالی سال بعد وی پتا نہیں سی۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام مصر جاندیاں سینا دی وادی وچ اگ ویکھ کے ہتھ سیکن گئے تے اللہ کریم نے آپ ای اوہناں نال گل بات کیتی۔ وہ رب دے خطاب توں وی نہ ڈرے۔ اسیں اوہناں دے سردار حضور پاک ﷺ نوں جبرئیل کولوں ڈرائی جا رہے آں۔

حضور پاک ﷺ تے اوس ویلے نہ ڈرے، جس ویلے اُحُد وچ ساتھی نس گئے سن۔ آپ ﷺ لکلّے میدان وچ ڈٹے رہے، زخمی ہوگئے، دند مبارک شہید کروالیا، پر اکھاڑے وچ کلّے وانگوں ٹُھکے رہے۔ ایہو ای حال حُنَین ویلے بھی نظریں اوندا اے۔ فیر، کس طرح ہو سکدا اے کہ حرا وچ جبرئیل نوں ویکھ کے آپ ﷺ کو کنبنیاں چھڑ گیاں ہون، کمبل ولیٹنے پئے ہون، بیوی دی گل بات نال وی تسلّی نہ ہووے۔ عیسائی عالم ورقہ بن نوفل دے کہن تے حضور ﷺ نوں یقین آیا ہووے کہ اوہ جیہڑا آیا سی، فرشتہ سی، تے میں نبی آں۔

ورقہ بن نوفل نے اک تے حضور ﷺ نوں ایہ سمجھایا کہ جو شے تہانوں (نعوذُ باللہ) ریکا گئی اے، وہ اوہو ای "ناموس" سی جو حضرت موسیٰ

کول اوندا سی۔ دوجا کہیا کہ قوم تہانوں گھروں کڈھ دَئے گی۔ ورقہ عیسائی سن' اوہ ناں لیندے حضرت عیسیٰؑ دا' یا حضرت عیسیٰؑ تے موسیٰؑ دونہاں دا ناں لَے لیندے۔ چھڑا موسیٰؑ دا ناں لیناوی عجیب لگدا اے۔ نالے' سانوں ایہ منن رِ لگیاں تے کوئی پریشانی نہیں ہندی کہ اک عیسائی نوں اون والے ویلے دی خبر اے کہ قوم حضور ﷺ نوں گھروں کڈھ دئے گی' پر ایہ اساں نہیں منا کہ حضور ﷺ نوں اپنی نبوت بارے وی کجھ علم ہے سی۔ حالاں کہ ایس موضوع تے سیکڑے حدیثاں موجود نیں۔ جتھوں تیکر ہجرت دا معنیٰ گھروں کڈھنا یا پناہ گزینی کیتا جاندا اے' **شہناز کوثر** نے **ہجرتِ حبشہ** تے **ہجرتِ مصطفیٰ**' اپنیاں دو آں کتاباں وچ ایہدی تردید کیتی اے۔

نور نبی ﷺ دیاں رَکرناں پہلاں رِکنھاں تے پیاں

سارے سیرت نگار مَن دے نیں کہ ایمان لیاؤن وچ پہل اُمّ المؤمنین حضرت خدیجہؓ الکبریٰ رضی اللہ عنہا نے کیتی۔ پر اوس توں بعد کسے گل تے اتفاق نہیں ہوندا۔ **ابنِ کثیر** (البدایہ والنّہایہ) **ابنِ عساکر**' محمد **جعفر شاہ پھلواروی**' شاہ **مصباح الدین شکیل**' **عبداللہ بن محمد**' **سلمان منصور پوری** (کتاب اصحابِ بدر) پیر **محمد کرم شاہ** تے ڈاکٹر **محمد طاہر القادری** کہندے نیں کہ دوجا نمبر حضرت ابوبکر صدیقؓ دا اے۔ **ابنِ ہشام**' معین واعظ **کاشفی**' محمد حسین **ہیکل**' **ابراہیم میر سیالکوٹی**' اولاد حیدر **فوق بلگرامی** تے ڈاکٹر **نصیر احمد ناصر** حضرت خدیجہؓ توں بعد حضرت علیؓ دے ایمان دے قائل

نہیں۔ **طَبری** نے ایہناں دوہاں وی دُوج والیاں روایتاں وی بیان کیتیاں نیں' پر سلیمان بن یسار' عمران بن ابی انیس تے عُروہ دے حوالے ناں لکھیا اے کہ دُوجا نمبر زید بن حارثہؓ دا اے۔

زید بن حارثہؓ نوں **الرّحیقُ المختوم** وچ دوجا' **ابنِ ہشام**' **کاشفی**' **فوق بلگرامی**' **سیالکوٹی**' **ہیکل**' **نصیر احمد ناصر** تیجا تے **عبداللہ** بن محمد بن عبدُالوہّاب تے ڈاکٹر محمد **طاہر القادری** چوتھا مسلمان کہندے نیں۔

حضرت ابوبکرؓ دا نمبر **ابوالجلال ندوی** تیجا' **ابنِ ہشام**' **کاشفی**' **ہیکل**' صفی الرحمان **مبارکپوری** تے نصیر احمد **ناصر** چوتھا تے **سیالکوٹی** پنجواں دسدے نیں۔ **تاریخِ طَبری** وچ محمد بن سعد دے اَبّے دا قول ایہ اے کہ حضرت ابوبکرؓ توں پہلوں پنجاہ بندے اسلام لیا چکے سن۔ **رحمت للعالمین** ﷺ وچ سلمان منصور پوری لکھدے نیں کہ خدیجہ' علی' زید تے ابوبکر' چارے پہلے ای دن مسلمان ہو گئے سن۔ ابراہیم میر **سیالکوٹی** چوتھا نمبر حضرت اُمّ اَیمن (جیہڑیاں اوس ویلے "برکہ" سن) نوں دیندے نیں۔

سیرت دیاں کتاباں وچ کجھ صحابہٴ کرام رضی اللہ عنہم نوں "السّابقون الاوّلون" یا قدیم مسلمان یا پہلے مسلمان یا قدیم الاسلام کہیا جاندا اے۔ کسے نے کجھ صحابہ دے ناں لکھے نیں' کسے دوجے نے کجھ ہورناں دے ناں لکھ دتّے نیں۔ ایہناں لئی کوئی مدّت وی نہیں رکھی گئی۔

ایسے طرح' پہلیاں تن سالاں دے مسلماناں دا ذکر کردیاں ہویاں ڈاکٹر

یاسین مظہر صدیقی نے ایہ تعداد سو لکھی اے۔ سید ابوالاعلیٰ مودودی نے ۱۳۳ بندیاں دی فہرست مرتّب کیتی اے۔

شہناز کوثر نے اپنی کتاب **حضور ﷺ کی مکّی زندگی کے مسلمان** وچ ساریاں روایتاں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں دلائل نال ویروا کیتا اے کہ سب توں پہلوں حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا اسلام لیائیاں۔ دوجا نمبر حضرت علیؓ دا' تیجا زید بن حارثہؓ دا تے چوتھا حضرت ابوبکر صدیقؓ دا اے۔ اوہناں امامِ اعظم **ابو حنیفہ** رحمتہ اللہ علیہ نال منسوب ایہ گل منّی اے کہ مرداں وچوں ابوبکرؓ زنانیاں وچوں خدیجہؓ جاتکاں وچوں علیؓ تے غلاماں وچوں زیدؓ پہلوں ایمان لیائے۔ ایہدے نال ای اوہناں نور بخش توکلی دا ایہ ولدھاوی منیا اے کہ آزاد کیتے ہوئے غلاماں وچوں زیدؓ تے غلاماں وچوں حضرت بلالؓ پہلے نیں۔ نالے ابراہیم میر **سیالکوٹی** دی ایہ گل وی سُنن جوگ نہیں کہ کنیزاں وچوں اُمِ ایمنؓ پہلوں اسلام لیائیاں۔

پہلیاں مسلماناں دی تحقیق توں مگروں' شہناز کوثر نے "السّابقون الاولون" دی فہرست وچ لون والے سارے صحابیاں تے صحابیات بارے روایتاں جمع کرن دا نویکلا تے پہلا کم کیتا اے۔ نالے' پہلے تن سالاں وچ ایمان لیاؤن والیاں دی تعداد ڈیڑھ سو تیکر اپڑائی اے۔ (مکّی زندگی کے مسلمان۔ ص ۸۔۲۱)

نور نبی ﷺ دی کرناں عربوں باہر

سیرت دیاں کتاباں وچ لکھیا جا رہا اے کہ مکّے دیاں کافراں حضور ﷺ نوں منّن والیاں اُتے ظلم دے پہاڑ توڑنے شروع کر دِتّے تے حضور

ﷺ نے مومناں نوں حبشہ ولے ہجرت دی اجازت دے دِتّی۔ ایس گل تے زور پان لئی سیرت نگاراں نے اپنیاں کتاباں وچ لفظاں دے کئی وادھے کیتے۔ (**طبقاتِ ابنِ سعد**۔ جلد اول۔ ص ۲۷۲ / **تاریخِ طبری**۔ جلد اول۔ ص ۹۵ / **سیرتِ ابنِ اسحق** ص ۲۸۴ / **مدراج النّبوت**۔ جلد دوم۔ ص ۶۴ / **ضیاءالنبی** ﷺ۔ جلد دوم۔ ص ۳۴۳ / **محسنِ انسانیت**۔ ص ۱۷۸)

پر حقیقت ایہ اے کہ غلاماں اُتے سب توں وَدھ ظلم کیتے جا رہے سن۔ اوہناں وچوں تے کوئی اک بندہ وی حبشہ ول ہجرت کر کے نہیں سی گیا۔ حضرت بلال' ابو فکیہہ' عامر بن فُہیرہ' عمّار' اُمِّ ایمن' زنیرہ' حمامہ' لبیبہ' اُمِّ عُبیس (رضی اللہ عنہم و رضی اللہ عنھن) وچوں کوئی اک وی نہیں۔ پہلی ہجرت دے مہاجرین وچ بنو اُمیّہ' بن جمح' بنو عامر بن لُویٰ' بنو اسد بن عبدالعزّیٰ' بنو عبدالدّار' بنو زہرہ' بنو مخزوم' بنو حارث بن فہر تے بنو عدی دے وڈّے خاندانی لوک ای گئے سن۔ (**ہجرتِ حبشہ**۔ شہناز کوثر۔ ص ۲۱) پر شبلی نے ایہ لکھ دِتّا اے کہ ایہ ایس لئی نہیں سن گئے کہ ایہناں کول مال ای کوئی نہیں سی۔ اسیں پُچھنے آں' کیہ عثمان ذوالنّورین' زبیر بن عوّام' ابو حذیفہ' مُصعب بن عُمیر' عبدالرّحمان بن عوف' ابو سلمہ' عثمان بن مظعون' ابو سبرہ (رضی اللہ عنہم) جیہے پیسے والے ایناں وی نہیں سن کر سکدے کہ اپنے نال رِگنتی دے غریب مسلماناں نوں وی لے جاندے' اُتے اوہناں دی جند کافراں دے ظلم تو چھڑاؤندے۔ اصل گل ایہ ہے ای نہیں۔ ہجرتِ حبشہ (پہلی تے دوجی' دونویں) نور نبی ﷺ دیاں کرناں نوں دُوجیاں مُلکاں وچ اپڑاون دی کوشش وی سی' اُتے تیاری کر کے مکّے تے اسلام دا جھنڈا

لہراون دی خواہش وی۔ دنیا جانڈی اے کہ ایس ہجرت توں اک مقصد ایہ وی حاصل ہویا کہ حبشہ دا بادشاہ اصحمہ نجاشی ایمان لے آیا۔

چھیّتی (۳۶) یا کُجھ وَدھ بندے پہلی واری حبشہ ول ہجرت کر گئے۔ اوہناں توں مگروں حضور ﷺ نے کافراں اگے سورۃ نجم پڑھی۔ سجدے والی آیت آئی۔ حضور پاک ﷺ نے سجدہ کیتا' کافر وی سجدے وچ جا پئے۔ ایہ گل حبشہ اپڑی' تے مہاجر واپس آگئے۔ کافراں نوں اللہ دے کلام نے اِنج اپنے آپ کو بگانہ کر دِتا سی کہ اوہناں کولوں سجدہ ہوگیا۔ دوجیاں کافراں اوہناں نوں رجھیاں دِتیاں تے اوہناں ایہ مشہور کر دِتا کہ حضور ﷺ نے "غرانیق" بُتاں دی تعریف کیتی سی کہ ایہ شفاعت کرن گے۔ محمد (ﷺ) نے ساڈیاں بُتاں نوں مَن لیا تے اساں وی اوہناں نال سجدہ کر دِتا۔

کافراں تے جو کیتا سو کیتا۔ ساڈیاں کئی سیرت نگاراں نے وی ایہ گل چلا دِتی۔ **طبری** نے کہیا' شیطان نے حضور ﷺ دے موہنوں ایہ کڈھوا دِتی سی۔(**تاریخِ طبری** جلد اول۔ ص ۱۰۴)۔ **ابنِ سعد** نے لکھیا: ہو سکدا اے شیطان نے حضور ﷺ دی اواز وچ اواز ملا کے ایہ فقرے کہہ دِتے ہون (**طبقاتِ ابنِ سعد**۔ حصہ اول۔ ص ۲۷۴) **عبداللہ بن محمد بن عبدالوہاب** نے وی ایہو ای گل دُہرائی (**مختصر سیرت الرّسول ﷺ**۔ ص ۱۴۳) **معین واعظ کاشفی** تے **ابنِ جوزی** نے لکھیا کہ شیطان نے حضور ﷺ دی اواز جہی اواز بنا کے ایہ گل چلائی (معارج النبوت۔ جلد دوم۔ ص ۲۶۴ / الوفا۔ ص ۲۴۱)

ابنِ کثیر' بیہقی' قاضی عیاض' ابنِ خُزیمہ' قاضی ابوبکر ابن العربی' فخرالدین

رازی' قرطبی' بدرالدین عینی' شوکانی' آلوسی' اسماعیل قنوی' ابنِ حزم' امام نَووی ساریاں نے ایس کہانی نوں جھوٹ لکھیا اے۔ (**ہجرتِ حبشہ**۔ ص ۴۰۔ ۴۵) پر پریشانی ایہ ہے کہ جنھاں مَن لیا اے' اوہناں کیہ کیتا اے۔

دُوجی واری چھیاسی ستاسی بندیاں تے ویہہ بائی زنانیاں نے حبشہ ول ہجرت کیتی۔ (**ہجرتِ حبشہ**۔ ص ۵۴ تا ۶۳) سیرت نگار ایہ لکھدے نیں کہ مہاجرین لک لکا کے حبشہ گئے سن (**تاریخِ ابنِ خلدون**۔ حصہ اول۔ ص ۲۹۹ / غلام ربّانی عزیز۔ **سیرتِ طیّبہ**۔ حصہ اول۔ ص ۱۲۰' ۱۲۱) اوہ ایہ کیوں نہیں سوچدے کہ جس ویلے کوئی اوہناں دی گل دا ویروا کرے گا' اوہنوں پتا لگ جائے گا کہ ایہ سچ نہیں۔ بھلا اینے بندے لُک چُھپ کے مکّیوں باہر کس طرح جا سکدے سن۔

رکناں دی قید

سیرت پاک دیاں کتاباں وچ حضور پاک ﷺ دی حیاتی پاک دے رتن سال قید کر کے قصّہ نبیڑ دِتا گیا اے۔ تُساں پڑھیا ای ہونا اے کہ حضور پاک ﷺ تے آپ دے خاندان (بنو ہاشم) نوں مکّیوں باہر اک گھاٹی وچ تن سال قید رکھیا گیا۔ اوتھے نہ کھان پین دی کوئی شے اپڑن دِتی جاندی سی' نہ اوہناں نوں مکے اون دِتا جاندا سی۔ بُھکھیاں بچیاں دا چیک چہاڑا سن کے کافر خوش ہُندے سن۔ بنو ہاشم نوں (نعوذُ باللہ' حضور ﷺ سمیت) پتراں تے گھاہ بلوٹ تے گزارا کرنا پیا۔ سعد بن ابی وقاصؓ دے حوالے نال' گل نوں وَدھا چڑھا کے بیان کیتا جا رہیا اے کہ قیدی چمڑے بُھن بُھن کے کھاندے رہے۔

شعبِ ابی طالب دے رتن سالاں بارے ایہو جیہیاں گلّاں اِک اُدھ پیرے یا دو تن صفحیاں وچ کر کے سیرت نگار اگّے ٹُر پیندے نیں۔ میرے اباجی **راجا رشید محمود** نے ایس موضوع تے چنگی طرح تحقیق کر کے ۲۱۶ صفحیاں دی اک کتاب لکھی، جہدے وچ ثابت کیتا اے کہ نہ تے شعبِ ابی طالب کِتّوں باہر کوئی جگہ سی، نہ بنو ہاشم قید کیتے گئے سن۔ قید، محصوری، نظر بندی، پناہ گیری دیاں گلّاں بے اصل نیں۔ اصل حقیقت اینی ای اے کہ حضرت ابوطالبؓ نے بنو ہاشم نوں اکٹھیاں کر کے حضور ﷺ دی مدد واسطے تیار کر لیا۔ تے دوجیاں قبیلیاں نے بنو ہاشم دا حُقّہ پانی بند کر دتا۔ لین دین، شادی ویاہ وچوں بنو ہاشم نوں اڈ کر دتّا گیا، تے ایہ فیصلہ لکھ کے کعبے اندر ٹنگ دِتّا گیا۔

ٹُھک بھانگڑے دی جیہڑی تصویر کتاباں وچ کھچی جا رہی اے، اوہ وی ٹھیک نہیں۔ اصل وچ امام **سُہیلی** نے **الرّوضُ الانف** وچ سعد بن ابی وقاصؓ دی بھکھ دا اک واقعہ بیان کردیاں ہویاں عنوان "شعبِ ابی طالب" جڑ دتا۔ اوہدے توں گل ساڈیاں سیرت نگاراں دے ہتّھے چڑھی، تے فیر کوٹھے چڑھ رکیہ گئی، ساریاں حداں پار کر دی گئی۔ ایہ گل ہور کسے اہم تے مُڈھلے سیرت نگار نے نہیں لکھی۔ لکھی وی نہیں سی جا سکدی، کیوں جے سعد بن ابی وقاص بنو ہاشم وچوں ہے ای نہیں سن۔ اوہ تے بنو زہرہ وچوں سن، اُتے بائیکاٹ دا شکار ای نہیں سن۔

راجا رشید محمود ہوراں نے اپنی کتاب "**شعبِ ابی طالب**" وچ دَسیا اے کہ اوس ویلے تیکر کِنے تے کیہڑے کیہڑے قبیلے دے کون کون لوکی مسلمان ہو چکے سن۔ ایہ کس طرح ہو سکدا سی کہ حضور

ﷺ تے آپؐ دے بچّے، آپ دے خانوادے دے بندے، رتنیویاں، بچے بُھکّے مَر رہے ہُندے تے سارے مسلمان ویکھدے رہندے۔ ایہناں رتاں سالاں وچ کئی سورتاں، آیتاں نازل ہویاں، ایسے مدّت وچ چن دو کھَن ہویا.....

ایہناں واقعیاں توں وی پتا چلدا اے کہ شعبِ ابی طالب کِتّوں باہر کوئی جگہ نہیں سی۔ بنو ہاشم اپنیاں گھراں وچ ای رہندے سن، کسے نے اوہناں نوں نہ گھروں کڈھیا سی، نہ اوہ ڈردیاں ماریاں گھاٹی وچ لک چھپ گئے سن۔

جے اسیں مَن لیئے، پئی حضور ﷺ جان بچاوَن خاطر کدھرے جا لُکے سن، تے ایہ حضور ﷺ دی توہین اے، آپ سرکار ﷺ دی ساری زندگی دَسدی اے کہ آپ ﷺ نے کدی ڈرنوں نیڑے نہیں لگن دِتّا۔ آپ ﷺ نے تے اپنے مَنن والیاں نوں وی صرف اللہ توں ڈرن، تے باقی کسے توں نہ ڈرن دا راہ دَسیا اے۔ ایہ کس طرح ہو سکدا سی کہ آپ ڈر دا شکار ہو جاندے۔ تے، جے آپ ﷺ ڈر کے تن سال لُکے رہندے، یا تن سال قید کٹدے، تے ایمان لیاوَن والیاں اُتے چنگا اثر نہیں سی ہونا۔ اوہ غریب جیہڑے حضور ﷺ تے ایمان لیا کے کافراں دے ظلم دا شکار بنے ہوئے سن، اوہناں سوچنا سی، سانوں پھسا کے حضور ﷺ تے اپنی جان بچاندے پھردے نیں۔ کافراں نے وی ایہ پروپیگنڈا کرنا سی۔ تے ضروری سی کہ کُجھ بندے مُرتد ہو جاندے،--- لیکن کوئی مثال ایہو جیہی نہیں ملدی۔

جنگ دیاں ہنیریاں وچ رکناں دی لو

امام **راغب اصفہانی** کہندے نیں کہ "اَلغَزْو" دے معنے دشمن نال جنگ کرن دے ارادے نال نکلنا اے (**مفردات القرآن۔ ص ۷۵۳**)۔

ساڈیاں ساریاں کتاباں وچ لکھیا ہویا اے کہ حضور ﷺ نے مدنی زندگی وچ اسّی (۸۰) توودھ غزویاں تے سریّاں دا پربندھ کیتا (سریّہ اوس جنگی مہم نوں کہیا جاندا اے جہدے وچ سرکار ﷺ آپ شامل نہ ہون) اسلام دے دشمناں نوں گل لبھ گئی۔ اوہناں پروپیگنڈا شروع کر دِتّا کہ اسلام تلوار دے زور تے پھَلیا، پھُلیا تے ودھیا۔

۱۹۹۷ وچ میری کتاب "سرکار ﷺ دی جنگی زندگی" چھپی، جہدے وچ مَیں سیرتُ النّبی ﷺ دی تاریخ وچ پہلی واری گل پوری طرح کھولی کہ بدر، اُحُد نے اَحزاب (خندق) اپنے بچالئی لڑیاں گیّاں جنگاں سن۔ صفوان، سویق، حمراء الاسد، تے غابہ وچ حملہ آوراں دا پچھا کیتا گیا سی۔ قاتلاں دا پچھا کرن نوں غزوہ بنو لحیان کہیا گیا۔ بنو قَینُقاع، بنی نَضیر، بنو قُریظہ تے فتح مکہ دے غزوے معاہدے توڑن والیاں نال لڑائی دیاں شکلاں نیں۔ چیلنج دے جواب وچ، حضور ﷺ صحابہ کرام نوں لے کے بدر دے مقام تے اپڑے، لڑائی نہ ہوئی، پر ایہدا ناں ساڈیاں سیرت دیاں کتاباں وچ "غزوہ بدرِ موعد" لکھیا گیا۔ کافراں جِتھّے وی اکٹھیاں ہو کے مدینے شریف اُتے چڑھائی دی تیاری شروع کیتی، مسلمان اوتھے جا اپڑے تے دشمن نوں پرکا آئے۔ ایہناں "غزویاں" دے وچ قُرقُرۃ الکُدر، ذی امر، بحران، نجد، بنو مصطلق، خیبر، حُنَین، طائف، تبوک تے ذاتُ الرّقاع نیں۔ حُدَیبیہ عُمرے دی نیت والا "غزوہ" سی۔ اَتے، ابوا، بواط، ذُوالعشیرہ تے بنو غفار حضور پاک ﷺ دے سفارتی سفر سن جنھاں وچ ایہ وی گویڑ کیتی گئی کہ مدینے پاک اُتے کس پاسیوں حملہ ہو سکدا اے، تے کس کس قبیلے نال معاہدے کرن نال اپنا دفاع مضبوط بن سکدا اے۔

اپنی اوس کتاب وچ میں ایسے طرح سریّاں دا ویروا وی کیتا اے۔ تے دَسیا اے کہ صرف دو سریّے ایسے نیں جنھاں وچ دشمناں دے تجارتی قافلیاں تے حملہ کیتا گیا۔ ایہ وی پہل نہیں سی۔ تجارتی قافلے تے حملے دی پہل وی کافراں ای کیتی سی۔

ایس پاسے ساڈے سیرت نگار توجہ ای نہیں کردے، بغیر دلیلوں ثبوتوں آپ ای کہی جاندے نیں کہ مسلمان تجارتی قافلہ لُٹن گئے سن، پر قافلہ نہ ملیا۔ حضور ﷺ دے پہلے سفارتی سفر نوں **بُخاری** نے "اوّلُ الغزوات" لکھیا اے۔ اساں آپ بغیر سوچیوں سمجھیوں، بغیر کسے ثبوت دے حضور ﷺ دے ہر سفر نوں "غزوہ" تے ہر مہم نوں، بھاویں اوہ تبلیغ واسطے ہووے، مرتد ڈاکواں دا پچھا کرن لئی ہووے، صلح دا سنہیا لے کے جا رہی ہووے، خبر رسانی لئی ہووے، تجارتی سفر ہووے، صرف گشت ہو رہی ہووے، اوہنوں "سریّہ" دا ناں ٹھوک دِتّا اے۔ اللہ دے فضل نال پوری تحقیق کر کے، میں ایس سلسلے وچ ٹھُکواں کم کیتا اے۔ رب قبول فرمائے۔

نور نبی ﷺ دیاں رِکرناں توں مُنہ چھُپاؤنا

دیھوں بھاویں سر تے آیا ہووے، چِٹّا چانن وی اوس بندے نوں تے نظر نہیں اوندا، جنھیں اکھّاں ای میٹ لیّاں ہون۔ اسیں حضور پاک ﷺ دی پاک حیاتی دا ذکر کر دے آں۔ اوہدے وچ وی 'اُنج تے' ڈنڈی ماری جا رہے آں۔ جہدے کجھ نمونے پچھلیاں صفحیاں وچ میں وکھاوی چُکیاں۔ جہڑی گل اسیں ٹھیک وی لکھ دَیّے، اک تے اپنی عملی زندگی تے اوہدا سایہ نہیں پَین

دیندے۔ نالے، سیرت پاک لکھدیاں ہویاں اوہ کاڈھاں وی عموماً" نہیں
کڈھدے جنھاں دے نتیجے وچ ساڈیاں اپنیاں زندگیاں راہے پے جان۔

اساں "حلف الفضول" توں نہ سکھیا کہ دنیا وچ، اپنے اپنے ملک وچ،
تے اپنیاں شہراں گرانواں، پنڈاں وچ امن دی خاطر اسیں وی معاہدے کریئے۔
جتھے وی سکھ، امن، چین دی کوئی صورت بن سکدی ہووے، بنائیے۔ ایس
طرح، اپنے آل دوالے، پورے ملک، اتے ساری دنیا وچ محبتاں رکھنڈائیے،
دشمنیاں مٹائیے تے اسلام (سلامتی) نوں عام کرن دے راہے جیئے۔

حضور پاک ﷺ نے صفا پہاڑ تے کھڑے ہو کے فرمایا سی، جے
میں تہانوں کہواں کہ ایس پہاڑی پچھوں دشمن تہاڈے تے حملہ کرن لئی آرہیا
اے، تے تسیں من لوگے؟ ساریاں نے اکو اواز کڈھی، کیوں نہیں۔ تساں تے
کدی جھوٹھ بولیا ای نہیں ---- ایس واقعے نے کدی ساڈے تے کجھ اثر
کیتا ہوندا، تے اسیں حضور ﷺ دی زندگی دے نمونے پچھے ٹردیاں
ہویاں سچ بولن وچ مشہور نہ ہو جاندے۔

فیر، کی ایہ واقعہ سانوں ایہ راہ نہیں دسدا کہ جیہڑا بندہ اسلام دی تبلیغ
کرے، اوہ پہلوں اپنی زندگی دے چالی سال لوکاں دے سامنے رکھے تے اوہناں
تے انگلی اٹھان دی دعوت دئے۔ اپنی حیاتی اُتے اسلام نافذ کیتیوں بغیر ای جس
ویلے اسیں لوکاں نوں حق سچ دی تبلیغ کردے آں تے ساڈیاں گلاں وچ تاثیر کس
طرح پیدا ہو سکدی اے۔

ایہدا اک معنیٰ ایہ وی اے کہ اسلام دی بات کرن والا، خطیب، مبلغ،
مولوی، امام صرف اوس جگہ تبلیغ کرے جتھے اوہدے بچپن، لڑکپن، جوانی دے

دیہاڑے لنگھے ہون، تاں جے لوکی اوہدے کردار دی گواہی دین، تے فیر جلد یا
بدیر، اوہدی گل منن تے مجبور ہو جان۔ ساڈیاں مسیتاں دے امام تے خطیب
کدے اپنے علاقے دے نہیں ہوندے۔ ایس شہر دا اوس شہر، تے اوس صوبے
دا ایس صوبے وچ آکے تبلیغ کرن دا "فرض" ادا کردا نظر اوندا اے۔ ایہ حضور
ﷺ دی سنت دی خلاف ورزی اے، تاں ای ایہدا کوئی چنگا نتیجہ سامنے
نہیں اوندا۔

اساں ہجرت نوں پناہ گیری سمجھ لیا اے، حالاں جے ہجرت مدینہ نے
سانوں ایہ سبق سکھایا اے کہ جتھے رہندے او، اوتھے اسلام دی عملداری دی
کوشش کرو۔ ایہ کوشش کردے رہو۔ جے سمجھو کہ اتھے کامیابی مشکل اے،
فیر، اوتھوں کسے ہور جگہ چلے جاؤ۔ اوتھے اپنے آپ نوں مضبوط کر کے، اوسے
طرح، جس طرح حضور ﷺ نے مکہ فتح کر کے اسلام دا جھنڈا گڈیا، اللہ دا
نظام نافذ کرو۔

اساں غار ثور وچ حضور ﷺ تے حضرت ابوبکرؓ دا ترن دن، ترن
راتاں رہنا، دشمناں توں ڈر کے چھپنا بنا لیا اے۔ حالاں کہ جد سارے دشمن
قبیلیاں دیاں موڈھواں نے حضور ﷺ دے گھر تے ساری رات پہرہ
دِتّا۔ تے، ایسے پہرے وچوں حضور ﷺ اپنے گھروں ٹُرے، ابوبکرؓ ول گئے،
اوہناں نوں نال لے کے ثور پہاڑ تے جا چڑھے۔ جس رب نے حضور
ﷺ نوں تلواراں دے پہرے وچوں آپ ﷺ نوں کڈھ لیا سی،
اوہ راہ وچ نہ بچا لیندا۔

نالے، راہ وچ اوہنے بچا ای لیا سی۔ سُراقہ بن مالک جُعشمی نے پچھا

کیتا۔ مدینے پاک دے راہ وچ کول جا اپڑیا' تے اللہ پاک نے اوہدے گھوڑے
نوں زمین دی زنجیر پا کے بنھ لیا۔ معافی منگ کے جان چھڑائیو سُو۔ جد بچان والا اینڈا
طاقتور سی' فیر تن دن غار وچ چھپے رہن دی کیہ لوڑ سی۔

اصل گل تے اینی اے کہ اُمّت نوں سبق دین لئی ایہ سارے کم کیتے
گئے۔ کہ جے دشمن جان دا لاگو ہو جائے تے کجھ دن لُک چُھپ کے وی لنگھالین
وچ حرج کوئی نہیں۔ ایسے طرح شعب ابی طالب والے بائیکاٹ دا سامنا کرن وچ
وی ایہ دسیا گیا کہ ایہو جیہی صورت پیش آ جائے تاں وی متّھے وٹ نہیں پانا' حق
دا راہ نہیں چھڈنا۔ تے جے اسلام دی خاطر قبائلی عصبیت توں وی کم لینا پوے'
تے کوئی حرج نہیں۔ مقصد ذات نہیں ہونا چاہی دا' ہر کم اللہ پاک دی حکمرانی لئی
ہونا چاہی دا اے۔

روشنی دیاں منبعیاں نال ساڈی محبت

میں شروع وچ عرض کیتی سی کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے سوہنے ﷺ
نوں دنیاوی رہنمائی لئی گھلیا سی۔ آپ ﷺ دی حیاتی پاک نوں موماں لئی
نمونہ فرمایا سی' سانوں آپ ﷺ دے پچھے پچھے ٹرن دا حکم دتا سی۔ آپ
ﷺ نوں اک ضابطہ حیات کتابی صورت وچ دے کے بھیجیا سی' جہدے
حکماں تے عمل کر کے اسیں دنیا تے آخرت وچ کامیاب ہو سکدے ساں۔
اساں حضور ﷺ دی لیاندی ہوئی کتاب نوں اپنا رہنما نہ بنایا' تے آپ
سرکار ﷺ دی زندگی پاک توں ہدایت لین دی اہمیت وی نہ سمجھی۔

قرآن پاک وچ ساڈے کرن تے نہ کرن والے کماں دا نِتارا ملدا اے۔

اگلی اُمتاں دے حالات دسّے گئے نیں کہ کیہڑیاں امتاں کس گلوں برباد ہویاں'
تے فلاح اُتے کامیابی لئی کیہڑے کم ضروری نیں۔ اساں اپنیاں زندگیاں قرآن
تے سُنّت دے مطابق گزارنیاں سن' پر اساں قرآن نوں متبرک اتے مقدس شے
بنا کے طاقاں تے رکھ دتّا۔ اج کل قرآن پاک تعویزاں دی شکل وچ وی کم اوندا
اے۔ گھراں وچ برکت لئی' اگے تے بوہے اُتے بنائے گئے طاق وچ قرآن رکھیا
جاندا سی' سُتھرے جُزدان وچ ولیٹ کے۔ ہن تعمیراں نے جدید رنگ بنا لئے نیں۔
ایس لئی جیہڑے بندے قرآن نال محبت کردے نیں' اوہ اک وڈے جیہے صفحے
تے چھپے ہوئے پورے قرآن نوں فریم کرا کے کسے اک کمرے وچ ٹنگ دیندے
نیں' تے ایس طرح گھر قرآن دیاں برکتاں نال مالا مال ہوندا رہندا اے۔

اللہ پاک نے اپنی کتاب دی حفاظت دا ذمّہ آپوں لیا ہویا اے۔
(الحجر-۹:۱۵) ایس لئی ایہدے وچ تے زبر زیر دا فرق قیامت تیکر نہیں ہو
سکدا۔ حضرت فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ نے تراویح دے نظام نوں ایس طرح
ٹھکویں شکل دے دِتّی اے کہ اوسطاً ہر مسیت دے نال گھٹو گھٹ دو حافظِ قرآن
تے ہمیشہ لئی پکّے ہو گئے نیں۔ ایدھروں کوئی رخنہ نہیں لبھیا' تے اساں ایس
کتاب دے ترجمے تے تشریحاں وچ اپنا کم وکھالیا اے۔

قرآن کریم دے ترجمیاں تے تفسیراں نے ملّت نوں ٹوٹے ٹوٹے کرن
واسطے بڑے پڑ چتے نیں۔ ایس مقصد لئی سانوں حدیثاں دیاں کتاباں وچوں بڑا کجھ
لبھ جاندا اے۔ جنھاں وَڈیاں بندیاں نے حضور پاک ﷺ دیاں گلّاں باتاں
جمع کرن دا کم کیتا' اوہناں دی محنت تے نیّت نوں سلام اے۔ پر روایتاں دی
کسوٹی تے پُوریاں اون والیاں حدیثاں دی وی قرآن پاک دی تعلیم نال جانچ

پڑتال کر لینی چاہی دی سی۔ فیر، جیہڑیاں روایتاں روایت اُتے درایت دیاں
اصولاں تے پُوریاں نہیں سن اُتردیاں، یا قرآن کریم دی تعلیم نال لگّا نہیں سن
کھاندیاں، اوہناں نوں چھڈ کے، چونویاں حدیثاں ملّت اگے رکھ دینیاں چاہی دیاں
سن، پئی ایہناں تے عمل کرو۔ پر ایہ نہیں ہویا۔

ہر بندہ اپنی مرضی دیاں، اپنے گروہ یا مسلک نوں مدد دین والیاں روایتاں
کڈھ کے اپنا کم چلائی جا رہیا اے۔ قرآن پاک دیاں تفسیراں وچ وی ایہو کم
وکھایا جا رہیا اے۔ سگوں، قرآن شریف دے حوالے نال تے حدیثاں نوں اک
پاسے رکھ کے، اپنی مرضی دے ترجمے تے تشریحاں کیتیاں جا رہیاں نیں۔ اللہ
رحم کرے!

حضور پاک ﷺ دیاں حدیثاں وی، قرآن شریف دی طرح،
ساڈی رہنمائی لئی سن۔ کہ اسیں اپنی زندگی نوں حضور ﷺ دے فرمان
موجب تے آپ ﷺ دے کیتے ہوئے تے عمل کردیاں گزاریئے۔ پر
اساں نور نبی ﷺ دیاں ایہناں رِکرناں توں روشنی حاصل کرن دی بجائے،
ایہناں نوں وی اپنے مقصد لئی استعمال کرنا شروع کر دِتّا۔ جو کجھ کرن نوں ساڈا
دل چاہوندا اے، اسیں اوہدی تائید لئی کسے حدیث نوں ورت لیندے آں۔

نور دی اک رِکرن نال محبّت، باقیاں نال دشمنی

اللہ کریم نے حضور ﷺ دی پاک حیاتی نوں مومناں لئی نمونہ
قرار دِتّا سی۔ سانوں چاہی دا سی، کہ ساڈے وچوں ہر بندہ اپنے طور تے وی، تے
اجتماعی لحاظ نال ملت دے طور تے وی، اسیں حضور ﷺ دیاں سُنّتاں تے

عمل کریئے۔ پر ساڈے مولویاں نے "سُنّت" دے وڈّے معنیاں نوں داڑھی
دے چند والاں نال محدود کر دِتّا اے۔ تسیں "حضور پاک ﷺ دی سنت"
کہو، تے معنیٰ داڑھی ہی ہووے گا۔

ایہ ٹھیک اے کہ حضور پاک ﷺ دی داڑھی مبارک سی۔ تے
جیہڑا بندہ داڑھی مناوندا اے، اوہ حضور ﷺ دی اک سُنّت تے عمل
نہیں کر رہیا ہوندا۔ پر، پہلی گل تے ایہ ہے کہ داڑھی حضور پاک ﷺ دی
سنّت تے ہے، خصوصیت نہیں۔ اوس معاشرے دے ہر بندے دی داڑھی
ہُندی سی، مُناوندا کوئی وی نہیں سی۔ ابوجہل، ابولہب، کافر، مومن، منافق ساریاں
دی داڑھی ہے سی۔ دوجی گل ایہ اے کہ حضور ﷺ دی ایہ اکلّی سنت
نہیں، ہور وی بڑیاں سُنّتاں نیں۔ اُتے، جیہڑا بندہ دُوجیاں سُنّتاں تے عمل نہیں
کردا، اوہ وی اوناں ای مجرم اے جِنّاں داڑھی نہ رکھن والا اے۔ تیجی گل ایہ
اے کہ حضور پاک ﷺ دیاں کئی سنّتاں اجیہیاں نیں جنھاں دا اثر پورے
معاشرے تے، سارے آلے دوالے تے ہُندا اے۔ اوہناں دا چھڈنا ہر دور وچ
زیادہ وڈّا جرم ہونا چاہی دا اے۔

کیہ حضور ﷺ نے زندگی وچ کدی دن وچ دو تن واری رج
کے روٹی کھادی اے؟ کیہ حضور ﷺ دو کھجوراں کھا کے رات نہیں سن
کڈھ لیندے؟ کیہ اوہناں دا ڈِھڈھ مبارک ایسا نہیں سی کہ اوہدے تے دو پتھر
بجھے ہوئے ہون تے دکھالی نہ دین؟ کیہ حضور ﷺ قومی یا دینی کماں وچ
آپ شریک نہیں سن ہوندے؟ کیہ مسجد قُبا تے مسجد نبوی ﷺ بناون
واسطے مٹّی گارا سرکار ﷺ آپ نہیں ڈھوندے رہے؟ کیہ حضور

ﷺ کسے بُڈّھے بندے، ننگے مُنڈے یا زنانی دا بھار چُک کے آپ منزل
تیکر نہیں سن اپڑا دیندے؟ کیہ حضور ﷺ تجارت راہیں کما کے، اپنی
ساری کمائی غریباں مسکیناں وچ نہیں سن ونڈ دیندے؟ کیہ حضور ﷺ کافر
نوں مسجد نبوی ﷺ وچ ٹھہرا کے اوہدی خدمت خاطر نہیں سن کردے،
تے فیر جد اوہ میت وچ ٹٹّی کر کے چلا جاندا سی، تے اپنے مبارک ہتھاں نال
(اوہناں ہتھاں نال جنھاں نوں رب کریم نے اپنا ہتھ فرمایا۔ **الفتح**۔ ۴۸۔ ۱۰)
اوہدی کھلاری ہوئی غلاظت نوں صاف نہیں سن فرما دیندے؟ کیہ حضور
ﷺ نے کدی اپنی حفاظت لئی گارڈ یا کلاشنکوفاں رکھیاں سن؟

تے فیر، جیہڑا بندہ دیہاڑی وچ تن واری نہین کے ڈِھڈ بھردا اے۔
سگوں، پارٹیاں وچ، ختماں تے، محفلاں توں بعدوں، روٹی ٹکر انج کھا رہیا ہوندا
اے جیویں ایہ اوہدی حیاتی دی آخری روٹی اے، اوہنے بھانویں داڑھی رکھی
ہوئی وی ہووے، اوہدا حضور پاک ﷺ دی سُنّت نال کوئی تعلق ہے؟
داڑھی دی سُنّت تے چوڑیاں ہون والے کسے بندے نے کدی دو کھجوراں کھا
کے، یا کجھ نہ کھا کے وی رات کڈھی اے؟ داڑھی چھڈن دے نال نال جنھاں
نے ڈِھڈ وی چھڈے ہوئے ہندے نیں، اوہ حضور پاک ﷺ دی کیہڑی
سنت تے عمل کر رہے ہندے نیں؟

کدے، کسے مولوی نے میت بناؤن لئی سیمنٹ، اِٹاں، بجری آپ ڈھوئی
اے؟ کدے، کوئی داڑھی بردار بندے "جھل صفائی" دی مہم وچ رُجھے نظریں
اوندے نیں؟ کِنیاں مولویاں پیراں دا ڈِھڈ ایس حد وچ ہندا اے کہ اوہدے تے
دو پتھر بجھ سکن؟ کِنے مولوی حضور پاک ﷺ دی ایس سُنّت تے عمل

کردے نیں کہ اوہ دین دی دعوت دین توں پہلوں، اپنی حیاتی دے چالی سال
لوکاں سامنے اعتراض اٹھاون دی دعوت دے کے رکھن؟ کِنے مولوی اوہ مسیت
سنبھالدے نیں، جتھے اوہناں دا بچپن، لڑکپن تے جوانی گزاری ہندی اے؟
داڑھی دی اک سُنّت تے عمل کرن والے کِنے بندے نیں جیہڑے کسے معذور،
بُڈّھے، غلام، عورت یا بچّے دا سامان چُک کے اوہدی منزل تیکر اپڑا اوندے نیں؟

ساڈے سرکار ﷺ تے کافراں نال وی محبت دا سلوک کردے
نیں، اوہناں تے اپنی جان دیاں دشمناں نوں، دین دیاں مخالفاں نوں، اپنے رشتے
داراں عزیزاں تے ساتھیاں اُتے ظلم کرن والیاں نوں وی معاف کر دِتّا۔ اسیں
کلمہ پڑھن والیاں مگر کلاشنکوفاں چُکی پھرنے آں، تے چونکہ ساڈے منہ تے
داڑھی اے، ایس لئی سانوں ہور کسے سُنّت تے عمل کرن دی لوڑ ای کوئی نہیں۔
سگوں، دُوجیاں سُنّتاں دی خلاف ورزی کرن دی سانوں کُھلی چُھٹّی ملی ہوئی اے۔
حضور ﷺ نے کدی اپنی حفاظت دا بندوبست ایس طرح نہیں سی کیتا،
جس طرح اج اک سنّت دے راکھے کری پھردے نیں۔ حضور ﷺ
کافراں نوں مسجد نبوی ﷺ وچ ٹھہرا کے اوہناں دی گندگی اپنے ہتھ
مبارک نال صاف فرماندے سن، اسیں اپنی میت وچ کسے وہابی، بریلوی، شیعہ،
سُنّی وغیرہ نوں وڑن نہیں دیندے۔ اسیں کیہڑی سُنّت دی گل کردے آں؟

فیر، جے اسیں اپنے چہرے مہرے، چال ڈھال، تے پہناوے دے
حوالے نال ای گل کریے۔ تے داڑھی والے کِنے نیں، جنھاں دے سر دے
وال سُنّت دے مطابق نیں؟ کِنے نیں جنھاں دے سر تے پگڑی سنّت دے
مطابق ہندی اے؟ حضور ﷺ نے زیادہ تر چِٹّی یا کالی پگڑی بدّھی اے۔

ساڈے وچ شیعے کالی پگڑی بنھ دے نیں، چٹی دے نیڑے نہیں جاندے۔ پر یارو، سنّت تے ایہ ہوئی ناں کہ کدی چٹی پگ بدھی جائے، کدی کالی۔ ساڈیاں چٹیاں پگاں دے مختلف نمونے اپنے اپنے آگوواں دے نال اپنی عقیدت ارادت لئی نیں، حضور ﷺ دی سنّت دے حوالے نال نہیں۔ ایس طرح دی پگ، ٹوپی یا رومال ہووے تے ایہ گروپ، اوس طرح دیاں سر ڈھکن دیاں شکلاں ہون، تے اوہ مسلک۔ ساوی پگ دی روایت ای کوئی نہیں لبھدی، نالے ایہ پگ ویہندیاں سار ای حضور پاک ﷺ دی سُنّت دا نہیں، فلانے پیر دی تقلید دا ای خیال آوندا اے۔ آخر اسیں کیہڑے پاسے ٹُرپئے آں۔

تُساں کُجھ مولویوں دیاں گُٹھناں اڈیاں اُچیاں ویکھیاں ہونیاں نیں کہ اوہناں دیاں لُوھیاں پنیاں ننگیاں ہوندیاں نیں۔ پچھّو، تے کہندے نیں، حضور ﷺ گِٹے ننگے رکھدے سن۔ یارو، ننگے گِٹیاں دی سُنّت تے تساں مَن لئی، گُٹھن پان دی کوئی روایت وی تے وکھاؤ۔ حضور پرنور ﷺ نے پوری حیاتی پاک وچ سلوار استعمال نہیں فرمائی، تہمد بنھ دے سن، تے فیر ایدھر وی تے آؤ! اج توں کجھ سال پہلوں تیکر مولوی کم از کم جمعے دے خطبے لئی سوٹی ہتھ وچ لے کے اوندا سی کہ ایہ حضور ﷺ دی سُنّت اے۔ پر، ہن اوہ سُنّت مک گئی اے؟؟

اصل گل اینی اے کہ اَساں سُنّت نوں اپنے مطلب دے معنے پوا لئے نیں۔ جیہڑی گل میری یا میرے گروپ دی شناخت بن سکدی اے، یا چنگی لگدی اے، اوہنوں اسیں سنّت دا ناں دے کے اپنا لیندے آں۔ جیہڑی دل نہیں لگدی، یا ساڈی مرضی نہیں ہوندی، یا اوہ کسے دوجے گروپ نے اختیار کیتی

ہوندی اے، اسیں اوس سُنّت دے سخت مخالف ہوندے آں۔ مثلاً تُساں کسے سُنّی مولوی نوں کالی پگ بدھیاں ویکھیا اے؟

کِیں پچھے لکھیا اے کہ داڑھی حضور پاک ﷺ دی ایسی سنّت اے جہدے وچ آپ ﷺ لکّلے نہیں سن۔ اوس معاشرے وچ ہر بندہ داڑھی رکھدا سی۔ فیر، ایہدے توں علاوہ وی حضور ﷺ دیاں وکھالی دین والیاں کئی سُنّتاں نیں، جیہڑیاں ساڈیاں مولویاں نوں یا تے نظر نہیں اوندیاں، یا اوہ اوہناں سُنّتاں دے مخالف نیں کہ نہ اوہناں تے عمل کردے نیں تے ناں ای اوہناں دا ذکر کرن ول اوندے نیں۔ پر، میں تیجی گل ایہ کیتی سی کہ حضور پاک ﷺ دیاں بہت ساریاں ایسیاں سُنّتاں نیں، جنھاں دا پورے معاشرے تے اثر پیندا اے، اتے اوہ اک محبت بھریا معاشرہ بناؤن لئی مددگار ہُندیاں نیں ..... کہ اک محبت بھریا معاشرہ تشکیل دینا ای اسلام دا اصلی مقصد اے۔

نور نبی ﷺ دے نال تے جھگڑے

نور نبی ﷺ دی ایس دنیا وچ آمد دا مقصد ایہ سی کہ کفر اُتے جہالت دے ہنیرے نس جان، اخلاق دی رُشنائی تے ہدایت دا چانن دنیا نوں جگمگ کردئے۔ انسان جنھاں نوں رب کریم نے "اشرف المخلوقات" بنایا سی، اوہ ایسے ای کمّاں وچ رُجھے نظریں اون، جنھاں توں اوہ ساری مخلوق تو افضل، اشرف تے چنگے لگن۔ زمانے وچوں دشمنیاں، لڑائیاں، جھگڑے مک جان تے لوکی بھلمنسیائی نال زندگیاں گزارن۔ ایہو ای سُنیہا اللہ پاک دی کتاب دا سی، ایہو راہ ساڈے سرکار ﷺ نے وِکھائی۔ ایہ کم اک دوجے دے دکھ سکھ وچ شریک

ہو کے، دوجیاں دے کم آ کے، کسے نوں تنگ نہ کر کے، کسے دا مال نہ کھا کے، کسے دی چُغلی نہ کر کے، کسے دے عیب نہ پھول کے ای کیتا جا سکدا اے۔

اَساں اللہ پاک دے حکماں تے عمل کر کے، یا سرکار ﷺ دے وکھائے ہوئے راہ تے چل کے محبتاں کھلارنیاں سن، شفقتاں ونڈنیاں سن۔ پر، ہویا ایہ کہ اساں قرآن نوں معنیاں تے تشریحاں راہیں متنازعہ بنایا، حدیثاں وچوں اپنے مطلب مقصد لئی گلاں کڈھیاں، یا کھچ تان کے اپنے مطابق ڈھالیاں۔ اساں حضور پاک ﷺ دی "سنّت" نوں وی اپنی مرضی دے تابع کیتا۔

اللہ کریم نے فرمایا سی، جے ایہ رب تعالیٰ نال محبت کرنا چاہو ہندے نیں، تے اے نبی پاک ﷺ ایہناں نوں فرما دیو کہ میرے پِچھے چلو، میری پیروی، اطاعت، اِتّباع کرو۔ فیر رب تعالیٰ آپ تہاڈے نال محبت کرن لگ پَئے گا۔ **(آلِ عمران۔ ۳: ۳۱)** متفق علیہ حدیث اے کہ اوہ بندہ مومن ای نہیں ہو سکدا، جیہڑا میرے نال اپنے ماپیاں توں، اپنے دِھی پتّر توں، تے دنیاوی ہر شے توں ودھ محبت نہ کرے **(بُخاری۔ کتاب الایمان۔ حدیث ۱۳، ۱۴)** اساں حضور ﷺ نال محبت کرنی سی تاں جے پکّے مومن بن جائیے۔ اساں اللہ پاک نال محبت کرن خاطر حضور پاک ﷺ دی اِتّباع کرنی سی، تاں جے اللہ پاک سانوں اپنا محبوب بنا لئے۔ ۔ ۔ ۔ پر، پتا نہیں، کس طاقت نے، کس طرح ایسی سازش کیتی کہ حضور پاک ﷺ دی حیاتی نوں وی متنازعہ بنا دِتّا، حضور پاک ﷺ دی محبت نوں وی جھگڑیاں دی زِینّہ بنا لیا۔

اللہ فرماؤندا اے، اللہ تے اللہ دے رسول ﷺ دی اطاعت کرو۔

(آلِ عمران۔ ۳: ۳۲ / الانفال۔ ۸: ۱، ۲۰، ۴۶ / المجادلہ۔ ۵۸: ۱۳)

نالے اللہ کریم نے فرمایا، جنھے رسول ﷺ دی اطاعت کیتی، اوہوای میرا مطیع اے **(النسا۔ ۴: ۸۰)** مطلب ایہ سی کہ اللہ تے اللہ دے رسول ﷺ دے حکم مَن لو۔ حضور ﷺ نے حیاتی پاک وچ جس طرح جو جو عمل فرمایا، اوہنوں نمونہ سمجھ کے، اوہدی تقلید کرو۔ پر، اساں پہلوں تے اللہ تے اوہدے رسول ﷺ نوں ای لڑائی دا ڈُھڈ بنا لیا۔ اللہ والیاں دی جماعت، تے رسولُ اللہ ﷺ دی جماعت الگ الگ وکھالی دے رہی اے، تے دونویں اک دوجے نال لڑائی جھگڑا کر رہے نیں ..... اللہ تے اللہ دے رسول ﷺ دے ناں تے، قرآن تے حدیث دیاں حوالیاں نال۔ توبہ توبہ!

فیر، اساں حضور ﷺ دی ذات وی متنازعہ بنا لئی، آپ ﷺ نوں غیب دا علم ہے سی کہ نہیں سی، آپ ﷺ نور سن کہ بشر۔ سوچو تے سہی، کہ ایہناں جھگڑیاں بارے وی قیامت والے دن پُچھ پرتیت ہونی اے یا نہیں۔ اوتھے تے ایہ سوال ہونا اے کہ تُسیں اللہ تے اللہ دے رسول ﷺ دے حکماں مطابق چلے سَو، یا نہیں۔ اسیں اوتھوں دی جواب دہی بارے سوچدے ای نہیں۔ ایتھوں دیاں لڑائیاں بارے سوچدے تے سازشاں کردے رہندے آں۔

سانوں حکم کجھ ہور ملیا ہویا اے، کردے اسیں کجھ ہور پھردے آں۔ ہجرتِ مصطفیٰ ﷺ دا مقصد ایہ سی کہ مسلمان جتھے اللہ دا نظام نافذ کرن دی پوزیشن وچ نہیں، اوتھوں کسے ہور پاسے چلے جان۔ اوتھے اپنے آپ نوں مضبوط کرن، تے فیر واپس آ کے مکہ فتح کرن، اوتھے رب تعالیٰ کی حاکمیت دا نظام

چالو کرن۔ اسیں ہندوستان وچوں ہجرت کر کے پاکستان آئے تے پناہ گیر بنے۔ فیر اک بندہ اُٹھیا' اوہنے مہاجراں دے ناں تے مال اکٹھا کیتا' تنظیم بنائی' اوہناں ہتھ کلاشنکوفاں پھڑائیاں' تے اوہناں نوں بھتّہ لین تے لا دِتّا۔ اوہ ہتھیار جنھاں دا منہ دِلّی وَل ہونا چاہی دا سی' اوہ مسلماناں دِیاں آندراں کڈھن لگ پئے۔

حضور پاک ﷺ نوں معراج ہوئی۔ مقصد ایہ سی کہ مسلمان کائنات دی تسخیر دیاں حکمتاں سمجھن' تے ایس راہے ٹُرن۔ رب کریم نے قرآن پاک وچ سورج تے چن نوں مسخر کرن دی گل فرمائی (**الرعد۔ ۱۳:۲ / ابراہیم۔ ۱۴:۳۳ / النحل۔ ۱۶:۱۲ / العنکبوت۔ ۲۹:۶۱ / لقمان۔ ۳۱:۲۹ / فاطر۔ ۳۵:۱۳ / الزّمر۔ ۳۹:۵**) اللہ کریم نے چن دے نال نال سورج نوں وی انسان لئی مسخر کر دین دی بشارت سنائی' پر اساں ایس پاسے منہ دی نہ کیتا۔ جد چن توں ہو آون والیاں دیاں خبراں اخباراں وچ چھپیاں تے ساڈیاں کئیاں مولویاں نے اپنیاں تقریراں تے جمعے دیاں خُطبیاں وچ کہیا کہ پتا نہیں کتھوں' ایہ لوک پتّھر چک لیائے نیں۔ چن تے' تے کوئی جا ای نہیں سکدا۔ اصل وچ ساڈا مجموعی رویہ سائنسی ہے ای نہیں۔ سائنسی کیہ' غور' فکر تے تدبّر توں ای اسیں نسنے آں۔ رب کریم نے ایسے لئی فرمایا۔ ایہ لوکی قرآن وچ غور کیوں نہیں کردے! (**النسا۔ ۴:۸۲ / محمد ﷺ۔ ۴۷:۲۴**)

سرکار ﷺ نے نماز نوں مومن دی معراج فرمایا اے۔ مقصد ایہ سی کہ جس طرح حضور پاک ﷺ نے معراج وچ اللہ پاک نال آمنے سامنے گلّاں کیتیاں سن' تے گزارشاں دا مَن مَنا ہویا سی' ایسے طرح نماز وچ حضوری دی کیفیت پیدا کیتی جاوے۔ حق تے ایہ اے کہ بندہ نماز پڑھدیاں اِنج ہو

جائے کہ اوہنوں رب پاک دیدار کرا رہیا اے۔ جے ایہ مقام نہ لبھدا ہووے تے گھٹو گھٹ ایناں تے ہووے کہ نمازی دا رب اوہنوں ویکھ رہیا اے۔ پر ایہ تاں ای ہو سکدا اے کہ اسیں دِلوں بجانوں نماز پڑھ رہے ہوئیے۔ تے جے "عباوتا" دی بجائے "عادتا" نماز پڑھی جائے' نہ لفظاں ول خیال ہووے کہ کیہ کہہ رہے آں' نہ رب کریم دی حضوری دا احساس ہووے' تے فیر اُٹھک بیٹھک نوں تے نماز نہیں کہندے۔

اللہ تعالیٰ نے فرمایا اے' بے شک نماز فحاشی اتے منکرات (جنھاں کمّاں توں منع کیتا گیا اے) توں بچاندی اے (**العنکبوت۔ ۲۹:۴۵**)۔ اصل وچ ایہ کسوٹی اے۔ اپنیاں نمازاں چیک کر لئو۔ جے تسیں نمازاں وی پڑھی جا رہے او' تے فحش کمّاں وچ وی مشغول او' اُتے جیہڑے ہور کماں توں رب کریم تے اوہدے محبوب پاک ﷺ نے منع فرمایا اے' اوہناں ول وی دلچسپی رکھدے او' تے فیر' تسیں نماز نہیں پڑھ رہے۔ جے تسیں نماز پڑھ رہے ہوندے' تے ایہناں بھیڑیاں کمّاں تو رک نہ جاندے۔

اسیں تے معراج شریف دیاں گلّاں کردیاں' اوہدے بارے لکھدیاں' یا تقریراں کردیاں ہورناں پاسیاں ول تے منہ کرنے آں' جدھر ضروری اے' اودھر نہیں ٹُردے۔ کوئی کہے گا' حضور پاک ﷺ نوں اللہ پاک نے دیدار کرایا' منہ در منہ گلّاں ہویاں' آپ ﷺ دی اکھ نہ ٹیڑھی ہوئی نہ جھمکی ...... وغیرہ وغیرہ۔ تے کجھ مُڈھوں مُکاندے نیں۔ نہیں نہیں' اللہ پاک نے دیدار شیدار کوئی نہیں کرایا۔ اوہ تے جبریل امین نے حضور ﷺ نوں دیدار کرایا سی۔ اتے "قَابَ قَوْسَیْنِ" والیاں منزلاں آپ ﷺ نے جبریل دی

زیارت لئی ماریاں سن۔ کوئی کہندا اے، حضور پاک ﷺ اُتے جاکے،
اُپراون لگے تے حضرت ابوبکرؓ دی آواز آئی، کوئی کہندا اے، حضرت بلالؓ اگے
اگے سن۔ **مُلّا باقر مجلسی** نے مُدھوں مُکائی اے کہ حضور پاک
ﷺ تے حضرت علیؓ دونویں معراج تے گئے سن، تے اکٹھے ای واپس
مُڑے (جلد دوم۔ ص ۲۸۵....)

بھائی! ہر معاملے نوں لڑائی دا مُدھ نہ بناؤ۔ سوچو کہ ایس واقعے وچ
ساڈے لئی کیہ سبق اے۔ پر اسیں ظاہریت دا اینا کُو شکار ہوگئے آں کہ کسے
گل دی، کسے کم دی گہرائی وچ جاکے ویکھن، سمجھن، تے عمل کرن ول ٹردے
ای نہیں۔

۱۹۹۶ وچ میں اپنے لبّاجی (راجا رشید محمود) تے باجی (شہناز کوثر) نال
عُمرے لئی گیا۔ اوتھے وی ظاہریت دا بڑا عمل دخل نظر آیا۔ کئی بندے گھروں کوئی
تیاری کرکے ای نہیں ٹردے۔ تیاری دا مطلب ایہ اے کہ عمرے دے ارکان
پتا ہون، کیہ کرناں، کیہڑے کمّوں بچنا ایں۔ میں ویکھیا اے کہ خوشبو توں گھٹ
ای کوئی بچدا اے۔ لوکی ٹشو پیپر تے ہتھ شتھ دھون والے صابن ہتھوں خوشبو لوا
ای لیندے نیں۔ اِحرام دی حالت وچ وال ٹُٹن توں بچن لئی خاص تردّد نہیں
کردے۔ لڑن جھگڑن توں، لوکاں دی بدخوئی کرن توں گھٹ ای کوئی مُڑدا اے۔
معاف کردین تے صبر کرن دا راہ اختیار کرن والے وی تھوڑے ہُندے نیں۔

اسیں ایہ تے ارام نال کہہ سُن لیندے آں کہ مکے پاک دے حرم وچ
اک نماز دا ثواب اک لکھ نماز جِنّاں، تے مدینے پاک وچ پنجاہ ہزار نماز جِنّاں
اے۔ پر ایہ حساب گھٹ ای کوئی لاندا اے کہ اک گناہ دا، اک غلطی دا اوتھے

عذاب کِنّاں کُو ہوئے گا۔ اک تے اساں ایہ سوچ ای نہیں رکھی، فیر، جھوٹھ نے
ساڈے اندر جھنڈے گڈّے ہوئے نیں، منافقت ساڈیاں ہڈّاں وچ رچ وس گئی
اے۔ چغل خوری تے غیبت باجھ ساڈی روٹی ہضم نہیں ہندی۔ بحث کرن دی
عادت ساڈی قومی عادت بن گئی اے۔ اَتے، اسیں حج یا عمرے لئی ٹرن لگیاں
وی ایہناں عادتاں نوں اپنے توں وکھ کرناں چنگا نہیں سمجھدے۔

اپنے گھراں وچ یا ایدھر اودھر اسیں اپنی اوقات موجب چنگے، صاف
ستھرے، قیمتی لیڑے پانے آں۔ اللہ پاک چاؤہندا اے، میرے کول آؤ تے کفن
پاکے آؤ۔ کفن دی وی سلائی ہوندی اے، اِحرام نوں سینا وی جائز نہیں۔ ایتھے
اسیں بودے واہنے آں، والاں وچ کُنڈل پانے یا پوانے آں، چیر کڈھنے آں،
بڑیاں بڑیاں شوقینیاں کرنے آں۔ اللہ پاک پسند کردا اے کہ اوتھے ٹنڈاں کرا
دیو۔ یا، گھٹو گھٹ جتنے وال ہون، اوہ اوتھے ضرور کرا لئو۔

اصل گل اے، "مَیں" مارن دی۔ جے اسیں رب دے گھر جاکے وی
"مَیں" توں جان نہ چھڑائی تے فیر اپنے آپ تے ظلم ای کیتا ناں! کسے مسلمان
دی جان مال، عزت آبرو جنّی ایتھے ساڈے تے فرض اے، اوہدے توں لکھ گُنا
اوتھے فرض ہوندی اے۔ ایتھے غیبت کرنا، حسد کرنا، کسے دا مال کھانا، چوری کرنا،
کسے نوں تکلیف دینا جرم اے، تے اوتھے ایہنوں اک لکھ یا پنجاہ ہزار نال ضرب
دینی پئے گی۔ پر، ایہ گویڑ، ایہ سوچ آوندی کِنھوں اے۔

حرمین شریفین دی زیارت وچ سانوں جو جو کجھ کرنا پیندا اے، اسیں
اوہدی اصل بارے سوچدے ای نہیں۔ اِحرام وچ موہنڈا ننگا کرن دا وی کوئی
مطلب اے، پر کنیاں نوں ایہدا پتا اے۔ میں تے ویکھیا اے کہ لاہوروں ای

بندے موہنڈا ننگا کر کے ٹرپیندے نیں۔ حالاں کہ ایہ کم حضور پاک ﷺ نے عُمرۃُ القضا ویلے کیتا سی۔ گل ایہ سی کہ صلح حُدیبیہ دیاں شرطاں بارے کافراں ایہ پروپیگنڈا کیتا کہ مسلماناں ڈِگ کے صلح کیتی اے۔ کجھ شرطاں بظاہر ایسے طرح دیاں دِسدیاں سن۔ پر اللہ تعالیٰ نے ایہنوں فتح دی خوشخبری کہیا۔ اگلے سال حضور پاک ﷺ اپنے صحابہ کرامؓ نال عمرہ کرن مکے آئے تے آپ ﷺ نے خانے کعبے دے پہلے ترَن چکراں وچ سجّا موہنڈا ننگا کر کے ہِبّاں بھار آکڑ کے چلن دا حکم دِتّا۔ مطلب ایہ سی کہ کھبّے پاسے تے کعبہ ہندا اے، سجّے پاسے کافر ویکھ رہے سن۔ حضور پاک ﷺ اوہناں نوں دسنا چاہوندے سن کہ اسیں ہینے نہیں۔ ہِبّاں بھار آکڑ کے ٹُرِیے، موہنڈا وی ننگا ہووے تے "ڈَولے" وڈے دِسدے نیں۔ ایہ کم سرکار ﷺ نے کیتا، تے ہن قیامت تیکر کرنا ای پینا ایں۔ جیہڑا نہیں کرے گا، اوہدا کیہ عمرہ تے کیہ حج۔ پر ایہدا مفہوم وی تے سمجھنا چاہی دا اے۔ معنیٰ ایہ بن دا اے کہ اللہ دے دشمناں نوں پرکان دا پربندھ کریا کرو ـــــ پر، اسیں تے اللہ دے دشمناں کولوں پرکن دے راہے ٹُرے رہنے آں۔

ئیں حجرِ اسود نوں چُمن لئی لوکاں دیاں کوششاں ویکھیاں نیں۔ حجرِ اسود نوں چُمنا فرض نہیں۔ اوہنوں دوروں سلام وی کیتا جا سکدا اے۔ پر کسے بندے نوں، خاص طور تے کسے مومن نوں، فیر رب دے گھر دے سامنے تکلیف دینی، دھکّا مارنا، پریشان کرنا کِنّاں وڈّا جرم اے۔ ایہدا کوئی احساس ای نہیں کردا۔

حج وچ لوکی شیطاناں نوں وَٹّے مار اوندے نیں۔ کئی تے، رگیٹیاں توں وی اگّے لنگھ جاندے نیں، جُتیاں چُک چُک ماردے نیں۔ کوئی ایہ وی سمجھ دا

اے کہ ایہدا مطلب کیہ اے۔ شیطان تے اوتھے ہُندا ای کوئی نہیں۔ بندیاں دے بنائے ہوئے ترَن تھم نیں جنھاں نوں رگیٹے روڑے مارنے ہُندے نیں۔ مطلب ایس رُکن دا ایہ سی کہ اللہ کول اپڑ کے، لوکی اپنی "مَیں" مار لین تے فیر، شیطان نوں روڑے مار کے ایہ اعلان کرن، دلوں بجانوں، کہ ساڈا اج توں شیطان نال اِٹ کھڑکّا اے۔ اسیں اوہدے چکّر وچ ہُن کدی نہیں آواں گے ـــــ پر، جے اوتھوں آکے وی اساں ملاوٹ ای کرنی ایں، لوکاں کو تکلیف ای دینی اے، اوہناں دا مال ای کھانا اے، جھوٹ، غیبت، غرور، فخر، دکھاوا، لالچ، حرص، حسد، خیانت، بہتان، دشمنی، بُغض، سخت دلی توں نہیں بچنا، اُتے بندیاں دے حق پورے نہیں کرنے، تے فیر اساں کُھیاج کیتا اے۔ نِرے مُنہ حج کرن توں مگروں دی ایہو جہیاں حرکتاں کرن والیاں دا!!

اصل وچ اللہ پاک نے جیہڑیاں عبادتاں ساڈے لئی لازمی قرار دِتیاں نیں، اوہ وی ایسے لئی نیں کہ ایس طرح اک تے عبادت کرن والے دی جان بن دی اے، اوہدی صحت چنگی رہندی اے۔ دوجا، اوہنوں بندیاں وچ بہن کھلون دی جاچ اوندی اے، اک دوجے دے دکھ سکھ دا پتا لگدا اے، اک دوجے دے کم اون دی اہمیت پتا لگدی اے۔ اُتے، بندیاں دے حق پورے کرنا وی دراصل اللہ کا حق ادا کرنا ای ہُندا اے۔ کیونکہ بندیاں دے حق اللہ پاک نے ای مقرر کیتے نیں۔ حقوقُ اللہ تے حقوقُ العباد دے سلسلے دی سب تو اہم گل ایہ اے، جہدا کوئی ذکروی نہیں کردا ـ ـ ـ کہ اللہ پاک رحیم، کریم اے، اوہنے آپ ﷺ نوں رحمت بنا کے گھلیا اے ـــ پر، رب کریم دیاں ساریاں مہربانیاں، تے حضور پاک ﷺ دی کریمی تے شفاعت حقوق اللہ لئی اے۔

جنھے بندیاں دا حق ماریا' یا پورا نہ کیتا' اوہنوں نہ اللہ تعالیٰ نے بخشنا ایں' نہ حضور پاک ﷺ نے اوہدی شفاعت فرماؤنی اے۔

ایس لئی' سانوں چاہی دا اے کہ اللہ دے حق وی پورے کریئے' پر جے اوہناں وچ کوئی خامی رہ وی جائے' تے بندیاں دے حق دا زیادہ دھیان کریئے۔ ایتھوں بچن دی گنجائش کوئی نہیں۔

نور نبی ﷺ دیاں کرناں

جے بدبختی ساڈا ساتھ نہ دئے' یا اسیں جان بجھ کے اوہنوں گل نہ لائیے' تے ساڈے لئی ضروری اے کہ اسیں نور نبی ﷺ دیاں کرناں توں فائدہ چکیے۔ ایہو ای اوہ روشنی اے جنھے ساڈی دنیا وی سنوارنی ایں' تے ساڈی اخیروی چنگی کرنی ایں۔

چنگے اخلاق

اللہ تعالیٰ نے ساڈے سرکار ﷺ دے خُلق نوں عظیم فرمایا (**ن**۔ ۶۸:۴) حضرت نوّاس بن سمعانؓ فرماؤندے نیں' میں حضور پاک ﷺ کولوں پچھیا' بھلائی کیہ اے' تے بُرائی کیہ؟۔ آپ ﷺ نے فرمایا۔ بھلائی چنگے اخلاق نیں۔ اَتے گناہ اوہ اے جہدے اُتے تیرا دل تینوں چونبڑ مارے' نالے توں چاہویں پئی ایہ کسے نوں پتا نہ لگے (**مسلم**۔ کتاب البرّ و الصّلۃ و الادب۔ باب تفسیر البرّ و الاِثم۔ پہلی تے دوجی حدیث / **جامع ترمذی**۔ ابوابُ الزہد۔ باب ماجاء فی البرّ و الاثم۔ حدیث ۲۷۳)

حضرت اُسامہ بن شریکؓ کہندے نیں' کجھ پینڈواں نے حضور پاک

ﷺ دی خدمت وچ عرض کیتی' یا رسول اللہ ﷺ ساریاں توں چنگی شے کیہڑی اے؟۔ آپ ﷺ نے فرمایا' چنگے اخلاق (**مُسندِ امامِ اعظم**۔ کتاب الادب۔ باب الرّفق و الخُلق۔ حدیث نمبر ۴۵۴) حضرت معاذ بن جبلؓ فرماؤندے نیں' آپ سرکار ﷺ نے اخیری وصیّت ایہ فرمائی سی کہ اپنے اخلاق چنگے رکھنا (**مؤطّا امام مالک**۔ جلد دوم۔ کتاب حُسنِ الخُلق۔ حدیث نمبر ۱۶۲۵) **امام مالکؒ** لکھدے نیں' مرفوع حدیثاں توں ایہ گل ثابت اے کہ نیکی نماز روزے وچ ای نہیں' سگوں خدا دی مخلوق نال چنگا سلوک کرنا وی نیکی اے (**مؤطا امام مالک**۔ حدیث ۱۶۳۱) "مؤطا" وچ ایہ حدیث وی ہے' حضور ﷺ نے فرمایا' مینوں گھلیا ای ایس لئی گیا اے کہ میں چنگے اخلاق مکمل کردیاں (حدیث ۱۶۳۲)

حضرت براء بن عازبؓ دی روایت اے کہ حضور پاک ﷺ نے سانوں ست کمّاں دا حکم دِتّا: بیمار نوں پچھنا' جنازے نال جانا' کوئی نِچھ مارے تے اوہنوں جواب دینا (یَرحَمُکَ اللہ کہنا) رہینے تے مظلوم دی مدد کرنا' سلام پھیلانا' تے قسم پوری کرنا (**بخاری**۔ کتاب الاستئذان۔ باب اِفشاءِ السّلام۔ حدیث ۱۱۶۵) براء بن عازبؓ دا ای کہنا اے کہ حضور پاک ﷺ دا چہرہ مبارک ساریاں توں سوہناں سی' اَتے آپ ﷺ دے اخلاق ساریاں توں چنگے سن۔ (**مُسلم**۔ کتاب الفضائل۔ باب صفۃ شعرہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ چوتھی حدیث)

اصل وچ اسلام دا مُڈھلا مقصد ایہ ہے کہ اک صالح' نیک تے محبت بھریا معاشرہ قائم کیتا جاوے۔ لڑائی جھگڑا فساد نہ ہووے۔ لوکی اک دوجے دے کم اون' اک دوجے دے دکھ سکھ وچ شریک ہون۔ مسلماناں وچ پیار دی سانجھ

ہووے۔ جے کوئی زیادتی کر لئے تے دوجا بندہ بدلہ نہ لئے' معاف کر دئے۔ غصہ
پین تے لوکاں نوں معاف کر دین والیاں نوں رب کریم "محسن" فرماوندا اے'
اتے اوہناں نال اپنی محبت دا ذکر کردا اے (**آلِ عمران۔ ۳: ۱۳۴**)

احسان تے ایثار کرن تے بھائی چارے' بھائی بندی نال زندگی گزارن
نوں اسلام وڈّی نیکی دسدا اے۔ مسلماناں لئی ضروری اے کہ اوہ اک دوجے
کولوں دور دور نہ ہون' دشمنیاں نہ پالن' نفرتاں نہ سہیڑن' بدگمانیاں توں بچن' گالھ
مندا نہ کرن' حسد نہ کرن' جھوٹ نہ بولن' چغلیاں بدخوئیاں نہ کرن'
وعدے نبھان' بہتان نہ بنھن' غرور تکبّر توں دور دور رہن ـ ـ ـ ـ ـ ۔ ہمدردی
ودھان' چنگیاں گلّاں تے چنگے کم کرن' توکّل کرن' سچ دا پلّہ نہ چھڈن' تے ایس
طرح آلے دوالے پیار ودھان۔

جے چنگے اخلاق نال ساڈی سانجھ پکّی ہو جائے تے اسیں ماپیاں نال چنگا
سلوک کرییے۔ رشتے داراں' گواہنڈیاں نال رَکو مکّو ہو کے رہییے' محتاجاں دی مدد
کرییے۔ کسے مسلمان نوں خوشی لبّھے تے اسیں اوہدے نال خوش ہوئیے۔ جے
کوئی پریشان ہووے' دکھ مصیبت وچ پھسے تے اسیں اوہدے نال موہنڈا جوڑ کے
کھڑے ہوئیے۔ ایس طرح ساڈا معاشرہ اک مثالی معاشرہ نہ بن جائے۔

حضرت ابوہریرہؓ توں روایت اے' حضور پاک ﷺ نے فرمایا'
کسے دے بارے بدگمانی توں بچو' ایہ سب توں وڈّا جھوٹھ اے۔ کسے دیاں بُریائیاں
نہ ڈھونڈو' کسے دی جاسوسی نہ کرو۔ کسے نال دشمنی نہ رکھو' کسے نال کُٹّی نہ کرو۔
اللہ دیو بندیو! بھرا بھرا بن جاؤ (**بخاری۔** کتاب الفرائض۔ باب تعلیم الفرائض۔
حدیث ۱۶۳۰) نالے فرمایا' جیہڑا بندہ رب تعالیٰ اُتے قیامت تے ایمان رکھدا اے'

اوہ یا تے چنگی گل کرے' یا چُپ رہوے۔ اپنے گواہنڈی نوں تنگ نہ کرے'
اتے اپنے مہمان دی عزّت کرے (**بخاری۔** کتاب الرّقاق۔ باب حفظ
اللسان۔ حدیث ۱۳۹۵)

اُمُّ المؤمنین حضرت عائشہ صدّیقہ رضی اللہ عنہا توں روایت اے'
حضور پاک ﷺ نے فرمایا' مومن اپنے چنگے اخلاق دی وجہ توں اوہ رتبہ
حاصل کر لیندا اے' جو سارا سارا دن روزے رکھن تے ساری ساری رات
عبادت کرن والے نوں لبھدا اے۔ (**سُنَنِ ابو داؤد۔** کتابُ الادب۔ باب فی
حُسنِ الخُلق۔ حدیث ۱۳۷۱) حضرت ابوالدرداءؓ کہندے نیں' رسول اللہ
ﷺ نے فرمایا' قیامت والے دن' تکڑی اُتے چنگے اخلاق توں بھاری شے
کوئی ہونی ای نہیں (**سُنَنِ ابو داؤد۔** کتاب الادب۔ باب فی حسنِ الخُلق۔
حدیث ۱۳۷۲) عبدالرحمان **ابنِ جوزی** حضرت عائشہ صدیقہؓ دا قول نقل
فرماوندے نیں کہ دنیا دا کوئی بندہ چنگے اخلاق وچ حضور پاک ﷺ جیہا
نہیں ہو سکدا۔ آپ ﷺ سب توں ودھ چنگے خُلق دے مالک سن (**الوفا
باحوالِ المصطفیٰ** ﷺ۔ ص ۴۶۷)

شمائلِ ترمذی وچ اے' حضرت امام حسینؓ اپنے ابّاجی حضرت علیؓ
کولوں روایت کردے نیں کہ حضور ﷺ کھلے چہرے والے سن' عادتاں
چنگیاں' مزاج نرم' نہ کسے دا عیب دسنا' نہ کسے نوں تنگ کرنا' کسے شے دی تمنا
نہیں۔ کسے نوں مایوس تے بددل نہیں کرنا۔ کسے نوں بُریائی نہیں دینی' کسے تے
عیب نہیں لاؤنا ـ ـ ـ ۔ (**شمائلِ ترمذی۔** باب ماجاءَ فی خلقِ رسول اللہ
ﷺ ۔ ناتویں حدیث)

ساڈے سرکار ﷺ نے سانوں ایہ ہدایت فرمائی اے کہ اسیں چنگے کم کریے، 'لوکاں دے کم آئیے' اک مثالی معاشرہ بناؤن وچ اپنا حصہ پائیے۔ حضور پاک ﷺ نے سانوں جیہڑیاں گلّاں بُجھائیاں تے کم دَسّے نیں، اوہ آپ سرکار ﷺ نے پہلوں، آپ کیتے نیں۔ حدیثاں توں پتا لگدا اے کہ حضور ﷺ نوں دنیا تے گھلن دا مطلب ای ایہ سی کہ چنگے اخلاق دنیا وچ عام ہون۔ کوئی کسے دے خلاف نہ کھلم کھلا، نہ چُھپ کے کوئی سازش کرے، نہ کوئی کسے دا حق کھائے۔ اسلام نے حکومت، سیاست، رہن سہن، تعلیم تربیت، کھان کمان، ونڈن ورتن، ---- غرض، زندگی دے ہر پہلو وچ رہنمائی کیتی اے۔ تے اسیں کسے شعبے وچ وی کم کر رہے ہوویے، سانوں اخلاق دا بندی وان رکھیا گیا اے۔ اساں ہر ویلے، ہر تھاں ایہو ای سوچنا ایں کہ معاشرہ کس طرح چنگا ہو سکدا اے، لوکاں دی بھلیائی کیکن ممکن اے، دوجیاں دے کم کس طرح آیا جا سکدا اے۔

اگر بندے دیاں عادتاں اِنج دیاں ہون کہ لوکی اوہدے نال محبت کرن لگ پین، اوہ لوکاں لئی رحمت بن جائے، بندے اوہنوں مل کے خوش ہون، تے اوہ معاشرے دی اکھاں دا تارا بن جاندا اے، لوکاں دے دلاں اُتے اوہدی حکومت قائم ہو جاندی اے۔ تے ہر مومن اگر ایہو ای راہ پھڑ لئے تے دنیا ای جنت دا نمونہ بن جاندی اے۔ اگے جا کے تے جنت لبھنی ای ہوندی اے۔

ماپیاں نال سلوک

حضور پاک ﷺ چنگے اخلاق پھیلاؤن خاطر دنیا تے بھیجے گئے۔

چنگے اخلاق دی "بسم اللہ" ماپیاں توں ہُندی اے۔ سرکار ﷺ کولوں پُچھیا گیا، یا رسولَ اللہ ﷺ ساریاں توں پہلاں چنگا سلوک کدے نال کرنا چاہی دا اے۔ فرمایا، ماں نال۔ پُچھیا گیا سرکار ﷺ اوہدے توں بعد۔ فرمایا، ماں نال۔ فیر سوال ہویا، اوہدے توں مگروں۔ فرمایا، ماں نال۔ اخیر، چوتھی وار حضور ﷺ نے پیو نال چنگا سلوک کرن لئی فرمایا (**بخاری**۔ کتابُ الادب۔ باب مَن اَحَقّ النّاس بحُسنِ صُحبتہٖ۔ حدیث ۹۱۱ / **مسلم**۔ کتاب البرّ و الصلۃ و الادب۔ پہلی تے دوجی حدیث / **سُنَنِ ابنِ ماجہ**۔ ابواب الآداب۔ حدیث ۵۴۷)

اللہ کریم نے فرمایا، اساں بندے نوں اوہدے ماں پیو بارے وصیّت فرمائی اے، تاکید کیتی اے۔ اوہدی ماں نے اوہنوں اپنے ڈِھڈ وچ رکھیا، اتے کمزوری تے کمزوری جَھلّی۔ دُدھ چھڈاؤنا وی دو سال وچ ہے گا۔ اَنِ اشْكُرْ لِيْ وَلِوَالِدَيْكَ۔ میرا تے اپنے ماپیاں دا شکر ادا کر۔ اِلَيَّ الْمَصِيْرُ۔ اوناتے اخیر میرے تیکر ای اے (**لقمان**۔ ۳۱: ۱۴) اللہ تعالیٰ نے اپنے نال بندے دے ماں پیو دا ذکر کیتا اے۔ دوہاں دا حق دَسیا اے، اتے دوہاں دا شکر ادا کرن لئی کہیا اے۔ اک ہور جگہ وی ماں دیاں تکلیفاں دا ذکر کیتا گیا اے (**احقاف**۔ ۴۶: ۱۵)

قرآن مجید وچ چار واری اللہ نے ماپیاں نال احسان کرن دا حکم دِتّا اے۔ (**البقرہ**۔ ۲: ۸۳ / **النّسا**۔ ۴: ۳۶ / **انعام**۔ ۶: ۱۵۱ / **بنی اسرائیل**۔ ۱۷: ۲۳) **بنی اسرائیل** وچ تے ایہ وی فرمایا کہ جے تیرے سامنے ماپیاں وچوں کوئی اک، یا دونویں بُڈھاپے تیکر اپڑ جان، تے اوہناں نوں "ہوں" تک نہ

کہویں، نہ جھڑکیں۔ اوہناں نال مٹھیاں مٹھیاں گلاں کریں۔ اک جگہ اوہناں نال چنگا سلوک کرن دا حکم دے کے فرمایا کہ جے اوہ تینوں شرک کرن واسطے کہن تے نہ منیں۔ مطلب ایہ کہ ایس اک گل توں ہٹ کے، جو حکم دین، اوہ مناپوے گا (**العنکبوت۔ ۲۹:۸**)

اج کل بدقسمتی نال، ساڈے آلے دوالے کجھ ایسے بدبخت وی نظر اوندے نیں جو اپنے ماں پیو نوں ناراض کرن والے کم کر بہندے نیں۔ اوہناں نال چنگا سلوک نہیں کردے، اوہناں دی خدمت نہیں کردے، اوہناں دے ارام دا خیال نہیں رکھدے۔ ابو امامہؓ کہندے نیں، اک بندے نے حضور پاک ﷺ نوں پچھیا کہ ماپیاں دا اولاد اُتے کِنّاں حق اے۔ حضور ﷺ نے فرمایا، ماپے ای تیری جنت یا جہنم نیں۔ (سُنن ابنِ ماجہ۔ ابواب الآداب۔ حدیث ۵۵۲) مطلب اے کہ جے اوہناں نوں خوش کیتوئی، اوہناں دی خدمت وچ رُجھیوں، تے تیرے لئی جنت ای جنت اے۔ نہیں تے دوزخی بنیں گا۔

حضرت عبداللہ ابنِ عمر (رضی اللہ عنہما) کہندے نیں، حضور رسولُ اللہ ﷺ نے فرمایا، وڈے گناہ (گناہِ کبیرہ) ایہ نیں: کسے نوں اللہ دا شریک بناؤنا۔ ماپیاں دا حکم نہ مننا، کسے نوں قتل کرنا، تے جھوٹی سَونہہ چکنا۔ (**مشکوٰۃ المصابیح**۔ کتابُ الایمان۔ باب الکبائر و علامات النّفاق۔ حدیث ۴۵)

اسیں حضور پاک ﷺ نال محبّت، سگوں عشق دے دعوے وی کرنے آں۔ اللہ پاک نوں من دیاں گلاں وی ساڈیاں زِبھاں اُتے ہوندیاں نیں، اسیں اسلام تے ایمان اُتے فخروی کردے آں۔ ایتھوں تیکر کہ صرف اساں ای جنت وچ جانا ایں، باقی سب دوزخی نیں۔ پر کم ساڈے حضور پاک ﷺ

دیاں اُتیاں وانگر نہیں۔ جے ساڈے وچوں کوئی بدقسمت اپنے ماپیاں نال چنگا سلوک نہیں کردا، اوہناں دی عزت تعظیم نہیں کردا، جھڑکدا اے، یا اوہناں نوں "اُف" کہندا اے، اوہناں نوں خوش نہیں رکھدا، تے پکّی گل اے کہ اوہ اللہ تعالیٰ اُتے حضور پاک ﷺ دے حکم نوں نہیں مَن دا۔ فیر دنیا وچ وی اُتے اگلے جہان وی اوہدی ذلت کیوں نہیں ہووے گی۔

ایہ سب حکم احکام ساڈی بہتری واسطے نیں۔ نور نبی ﷺ دیاں ایہناں کرناں توں روشنی لے کے اسیں زندگیاں نوں اُجال سکنے آں۔ اللہ کریم سانوں ہنیریاں توں بچائے۔

سلام پھیلاؤنا

ابو امامہؓ توں روایت اے، ساڈے سرکار ﷺ نے سلام نوں عام کرن دا حکم فرمایا اے (**سُنن ابنِ ماجہ**۔ ابواب الاداب۔ حدیث ۵۸۳)

ایہدے توں پہلی حدیث حضرت ابوہریرہؓ نے بیان کیتی اے۔ حضور پاک ﷺ نے فرمایا، میں تہانوں ایہو جیہی گل نہ دَساں جہدے نال تہاڈی آپو وچ محبّت وَدھے۔ اک دُوجے نال سلام نوں عام کرو۔ ایہ حدیث **سُننِ ابو داؤد** وچ وی ہے (ابوابُ السّلام۔ باب افشاءِ السّلام۔ حدیث ۱۷۵۳ / **مشکوٰۃ المصابیح**۔ کتاب الاداب۔ حدیث ۴۴۲۴)

عبداللہ بن عمروؓ فرماؤندے نیں۔ کسے نے آقا حضور ﷺ نوں پُچھیا، اسلام کہدا چنگا اے؟ فرمایا: کھانا کھواؤ۔ نالے کسے نوں جان دے او یا نہیں، اوہنوں سلام کرو (**بخاری**۔ کتابُ الایمان۔ باب اطعامُ الطّعام من الاسلام۔ حدیث ۱۱، ۲۷) بخاری نے باب نمبر ۲۰ دا عنوان ای ایہ بدھا اے "سلام

نوں عام کرنا اسلام وچ داخل اے۔ عمّار نے کہیا اے، جنھے تن کم کر لئے، اوہ
اسلام دے ساریاں حقیّاں تے چھا گیا۔ اپنی ذات دے مقابلے تے انصاف کرنا،
ہر جانُوں، انجانُوں نوں سلام کرنا تے غریبی ہُندیاں رب دے راہ وچ خرچ کرنا"۔

ترمذی تے **دارمی** وچ حضرت علیؓ توں روایت اے۔ حضور پاک
ﷺ نے فرمایا، مسلمان دے مسلمان اُتے چھے حق ضروری نیں۔ اوہ ملے
تے سلام کرے، دعوت ملے تے قبول کرے۔ مسلمان نِچھ مارے تے سُنن والا
اوہدا جواب دئے۔ کوئی بیمار ہووے تے اوہنوں پچھّے۔ تے اپنے ایمانی بھرا لئی
اوہو ای شے پسند کرے، جیہڑی اوہنوں آپ نوں چنگی لگدی اے (**مُسندِ
علیؓ**۔ حضرت علیؓ توں مروی حدیثاں دا مجموعہ۔ مؤلفہ جمیل نقوی۔ مطبوعہ
کراچی۔ جولائی ۱۹۸۵۔ ص ۱۰۷)

حضرت ابو امامہؓ کہندے نیں، حضور ﷺ نے فرمایا، پہلوں سلام
کرن والا اللہ تعالیٰ دے زیادہ نیڑے ہندا اے (**جامع ترمذی**۔ ابوابُ
الاستئذان والادب۔ حدیث ۵۹۲) حضرت ابُو ایُّوب انصاریؓ دی روایت اے۔
حضور ﷺ نے فرمایا، کسے مومن واسطے جائز نہیں کہ اوہ اپنے مسلمان بھرا
توں تن دیہاڑیاں توں ودھ ناراض رہوے۔ جس ویلے ایہ ملن تے اوہ وی منہ
پھیر لئے، ایہ وی منہ پھیر لئے۔ ایہناں دوناں وچوں چنگا اوہو ای اے جیہڑا
پہلوں سلام کرے (**مؤطّا امام مالک**۔ کتاب حُسنِ الخُلق۔ باب ماجاء فی
المہاجرہ۔ حدیث ۱۶۴۳)

شیخ اکبر محی الدین **ابنِ عربی** نے امام ابنِ عُیینہ دا قول نقل کیتا اے،
کسے نے اوہناں کولوں پچھیا، اسلام کیہ اے۔ فرمایا اسلام ایہ اے کہ تسیں

میرے ولّوں سلامتی وچ ہووو۔ (**معارف القرآن**۔ دوجی جلد۔ مفتی محمد شفیع۔
کراچی۔ ص ۵۰۲)

سلام پھیلاون دا جیہڑا حکم حضور پاک ﷺ دیاں بڑیاں حدیثاں
وچ ملدا اے۔ حدیثاں دیاں کیاں کتاباں وچ باقاعدہ لے لے باب ایس موضوع
تے بدّھے ہوئے لبھدے نیں۔ ایہدا مطلب صرف ایہ نہیں کہ جس ویلے کسے
نوں ملو، تے سلام کہہ دو۔ سلام کہنا تے کوئی معنے ای نہیں رکھدا۔ جس ویلے
تسیں کسے نوں "اَلسّلامُ علیکُم" کہندے او، تے دراصل اوہنوں سلامتی دا سُنیہا
دے رہے ہندے او۔ کہہ رہے ہُندے او، کہ میرے وَلّوں تینوں سلامتی دا پیغام
اے، میں تینوں سلامتی دی خوشخبری دے رہیا واں، میں تیری سلامتی چاہونا
واں۔ جد اوہ وی جواب وچ کہندا اے، تہاڈے تے وی سلام ہووے۔ تے
مطلب ایہ اے کہ میں وی تہاڈا بُرا کدی نہیں منگاں گا۔

دل وچ کدورتاں رکھ کے، بُغض تے حَسَد دے بُت کچھّاں وچ مار کے،
منافقت دی زبان وچ صرف موہنوں سلام کہنا اساں رواج بنایا ہویا اے۔ اسلام
تے ایہ نہیں چاہوندا۔ حضور پاک ﷺ نے تے اپنے اخلاق دے نور نال
ساڈیاں روحاں نوں رُشنائی دین تے ساڈیاں دلاں نوں اُجالن دا مقصد سامنے رکھیا
اے۔

حضور پاک ﷺ دے فرمان سانوں چنگا مسلمان بناونا چاہوندے
نیں، جیہڑا دوجے مسلمان دا بھائی اے، اوہدے دکھ سکھ دا ساتھی اے، اوہدی
بھلیائی لئی اپنا نقصان کر کے وی دل میلا نہیں کردا۔

جے اسیں حضور پاک ﷺ دے ایس فرمان اُتے عمل کر لئے،

اتے سلام نوں پورے اسلامی معاشرے اُتے پھیلا لیے تے ساڈا بھائی چارہ مکمل ہو جائے۔ کسے مسلمان نوں ساڈے کولوں تکلیف نہ پہنچے۔ ہر مومن دوجے مومن بھائی دی سلامتی لئی کم کرے، تے کیسا امن قائم ہووے، کیہو جیہا مثالی معاشرہ بنے، تے کس طرح ہرپاسے پیار محبت کے باغ غنچے رکھڑے کھلے نظر آون۔

ساڈے سرکار ﷺ نے فرمایا' مسلمان اوہ ہے جہدی زبان تے ہتھ توں کسے مسلمان نوں تکلیف نہ پہنچے (**بخاری**۔ کتابُ الایمان۔ باب المسلم مَن سَلِمَ المسلمون مِن لسانہٖ و یدہٖ۔ حدیث ۹) حضرت اَنَس بن مالکؓ توں روایت اے۔ سرکار ﷺ نے فرمایا' اک دُوجے نال بُغض تے حسد نہ رکھو' دشمنی نہ کرو۔ اللہ دے بندیو! بھراواں طرح رہوو' نالے اک مسلمان واسطے جائز نہیں کہ اوہ اپنے مسلمان بھائی نال تن دن توں ودھ ناراض رہوے (**مسلم**۔ کتاب البرّ و الصّلۃ و الادب۔ باب تحریم التّحاسُدِ و التّباغُضِ و التّدابُر۔ پہلی تے چھیویں حدیث) ایس تو اگلے باب "الشحناء" وچ اے کہ جو کوئی اپنے بھرا نال بغض رکھدا اے' اوہدی بخشش نہیں ہوندی (پہلی حدیث)

حضرت ابوہریرہؓ توں روایت اے' حضور رسولُ اللہ ﷺ نے فرمایا' حسد توں بچو' کیوں جے حسد نیکیاں نوں ایس طرح کھا لیندا اے' جس طرح اگ لکڑی یا گھاہ نوں کھا لیندی اے (**سُنَنِ ابو داؤد**۔ کتاب الادب۔ باب فی الحسد۔ حدیث ۱۴۷۲)

مطلب ایہ ہے کہ اک دوجے کولوں دور نہ ہونا۔ اک دوجے لئی محبت نوں ودھاوٗ' سلام نوں پھیلاوٗ' دلوں بجانوں سب مسلمان آپو وچ سلامتی تے بھائی

چارے دا تعلق بناوٗ۔ اک دوجے نال بغض' حسد نہ کرو۔ محبتاں ودھاوٗ۔ اسلام ایہو ای اے۔

مسلمان دی جان' مال تے عزّت آبرو

حضرت ابوہریرہؓ فرماوٗندے نیں۔ ساڈے سرکار ﷺ نے فرمایا "حسد نہ کرو' بُغض توں بچو' اک دوجے نال دشمنی نہ کرو۔ اک دوجے دے بھرا بن جاوٗ۔ ہر مسلمان دوجے مسلمان دا بھائی اے۔ نہ اوہ اوہدے اُتے ظلم کرے' نہ اوہنوں ذلیل کرے' نہ اوہنوں حقیر تے ہینا سمجھے"۔ حضور ﷺ نے اپنے سینے ول اشارہ فرما کے کہیا' تقوٰی تے پرہیزگاری اتھے ہے۔ مطلب ایہ کہ جے دل صاف نہ ہووے' تے کجھ وی نہیں۔ فیر حضور پاک ﷺ نے فرمایا "مسلمان دیاں ساریاں شَیواں دوجے مسلمان اُتے حرام نیں۔ اوہدا خون' اوہدا مال' اَتے اوہدی عزّت آبرو"۔ (**مسلم**۔ کتاب البرّ و الصّلۃ و الادب۔ باب تحریم ظُلم المسلم و خَذلہٖ۔ پہلی حدیث / **سُنَنِ ابو داؤد**۔ کتاب الادب۔ باب فی الغیبۃ۔ حدیث ۱۴۵۳)

عَمرو بن اَحْوَصؓ کہندے نیں' میں حجۃ الوداع دے موقعے تے حضور ﷺ نوں لوکاں نوں ایہ فرماوٗندیاں سُنیا کہ اج حِج اکبر دا دن اے۔ بے شک تہاڈے خون' تہاڈے مال تے تہاڈیاں عزّتاں ایسے طرح حرام نیں جس طرح اج دا دن حرام اے۔ سن لو' انسان دے جرم دا وبال اوسے تے ای اے۔ نہ پیو تے ہے' نہ اولاد تے (**جامع ترمذی**۔ ابوابُ الفتن۔ باب ماجاء فی تحریم الدماءِ والاموال۔ حدیث ۳۱)

حضور پاک ﷺ دے ایس ارشاد اندر، جیہڑا آپ سرکار ﷺ نے کئی موقعیاں تے ارشاد فرمایا، اسلامی بھائی چارے دی پوری تفصیل آ گئی اے۔ آپ ﷺ نے مسلمان دے مسلمان اُتے حق دی وضاحت فرمادِتّی اے۔ دوہاں دے اک دوجے اُتے کجھ حق نیں، اتے کجھ ذمّے داریاں نیں۔ ایس ارشاد اندر ایہ گل کھُل گئی کہ اسلامی بھائی چارے دی نیِنہ کیہ اے۔ اساں کنھاں گلّاں ول پوری توجّہ دینی اے۔ جے کوئی مسلمان دوجے مسلمان بھائی اُتے ظلم کردا اے، اوہنوں قتل کردا اے، اوہدا مال ولھیٹ لے جاندا اے، اوہدی عزّت آبرو نوں ہتھ پاندا اے، تے فیر اوہ کیہو جیہا مسلمان اے۔

مسلمان مسلمان نوں ذلیل کرے تے اوہ اللہ رسول ﷺ دے حکم دی خلاف ورزی کردا اے۔ جے اوہ مسلمان بھائی دی پردہ پوشی نہیں کردا، اوہدے عیب نہیں لکاوندا، تے اوہدا اسلام دا دعویٰ بے دلیل اے۔ جے کوئی مسلمان دوجے مسلمان بھائی دی جان دا لاگو ہویا اے، تے اوہ اللہ رسول ﷺ نال لڑن لگا اے۔ جے اوہنوں اپنے دینی بھائی دی عزّت آبرو دا خیال نہیں، تے اوہ اصل وچ اپنی عزت آبرو گنوائی بیٹھا اے۔

اسیں اسلامی بھائی چارے دیاں گلّاں کردے رہندے آں، ایہدیاں چنگیائیاں وی رگنواندے نظر اوندے آں، پر اصل سوال ایہ اے کہ ایس سلسلے وچ جو حکم قرآن اتے حدیثاں وچ دِتّے گئے نیں، اوہناں تے عمل وی کرنے آں یا نہیں۔ ساڈے وچوں ہر بندہ بے دُوجے نوں ذلیل کرن تے تُلیا بیٹھا اے، اسیں اک دوجے دی عزّت دے سانجھے نہیں، اک دوجے نوں ڈھن مارن دیاں نیّتاں

لئی پھرنے آں، اک دُوجے دا مال دُھر کرن دیاں تدبیراں سوچدے رہنے آں، تے فیر ساڈا اسلام چھڑانہاں دا ای اسلام اے۔ وچوں گل کوئی نہیں۔

گواہنڈیاں نال سلوک

نور نبی ﷺ دیاں کرناں نے اپنے آل دوالے نوں زیادہ منوّر، زیادہ روشن کرن دا راہ وکھایا اے۔ ماں پیو سب توں نزدیکی رشتہ اے، ایس رشتے دا خیال ساریاں رشتیاں توں پہلوں، تے ساریاں توں ودھ کرنا ضروری اے۔ اُنج تے، اسلام وچ ہر مومن دوجے مومن دا بھائی اے، اتے بھرا بھرا دا رشتہ بڑا ڈوہنگا تے قریبی اے۔ پر بھرا گواہنڈی وی ہووے، تے تعلّق زیادہ پکّا ہو گیا۔ گواہنڈی مسلمان نہ وی ہووے تے اوہدا خیال رکھنا، اوہدے کم اونا، اوہدے نال لڑائی نہ کرنا، اوہدیاں حاجتاں ضرورتاں دا دھیان رکھنا اسلام دی تعلیم پاروں، بہت ضروری اے۔

ابو شریح ؓ کہندے نیں، سرکار ﷺ نے فرمایا، رب دی سَونہہ! اوہ ایمان والا نہیں۔ ایہ گل حضور پاک ﷺ نے تن واری فرمائی۔ پُچھیا گیا یا رسولُ اللہ ﷺ کون؟ فرمایا، جِہدا گواہنڈی اوہدی شرارت، اوہدی زیادتی توں بچیا نہ رہووے (**بُخاری**۔ کتابُ الادب۔ باب نمبر ۵۸۵۔ حدیث نمبر ۹۵۴ / **سُنَنِ ابنِ ماجہ** ۔ ابواب الآداب۔ باب حقّ الجوار۔ حدیث ۵۶۲ / **ریاضُ الصّالحین** ۔ باب فی حقّ الجارِ وَالوصیّۃ بہٖ۔ حدیث ۳۰۶)

بخاری شریف وچ ایس توں بعد، کئی حدیثاں ایسے موضوع اُتے جمع نیں۔ فرمایا جیہڑا اللہ اتے قیامت اُتے یقین رکھدا اے، اوہ اپنے گواہنڈی نوں نہ ستائے، اوہدی عزت کرے۔ فرمایا، کوئی مسلمان زنانی کسے گواہنڈن دی عزت وچ

کمی نہ کرے، بھانویں اوہدی گوانڈھن بکری دے کھُر ورگی ہووے (حدیث ۹۵۵-
۹۵۷/ کتاب الرّقاق- حدیث ۱۳۹۵)

حضرت ابوذر غفاریؓ نوں سرکار ﷺ نے فرمایا، توں گوشت پکاویں تے اوہدے وچ شوراوَدھ کر، تے اپنے گوانڈھیاں دا خیال رکھ- (**مسلم** - کتاب البرّ والصّلۃ والادب- باب الوصیّۃ بالجار- دوجی تے تیجی حدیث) مطلب ایہ پئی چنگی شے پکاؤ تے اینی کُو ودھیک پکاؤ کہ اپنے گوانڈھیاں نوں وی اوہدے وچ شامل کر سکو- اُمّ المؤمنین عائشہ صدّیقہؓ دا بیان اے، حضور پاک ﷺ نے فرمایا، مینوں ہمیشہ حضرت جبرئیل ہمسائے نال چنگا سلوک کرن دی اہمیت دَسدے رہے- ایس زور نال، پئی شک پَین لگ پیا کہ رب گوانڈھی نوں وراثت وچ دی شریک کر دئے گا (**مسلم**- اُتلا حوالہ- پہلی حدیث / **سُنن ابن ماجہ**- ابواب الآداب- باب حق الجوار- حدیث ۵۶۳ / **سُنن ابو داؤد**- کتاب الادب- باب فی حق الجوار- حدیث ۱۷۱۰، ۱۷۱۱/ **مؤطا امام محمد**- ابواب السّیر- باب حق الجار- حدیث ۹۳۲ / **ریاض الصّالحین**- باب فی حق الجار والوصیّۃ بہ- حدیث ۳۰۴)

حضرت عمر فاروقؓ نے حضرت جابر بن عبداللہؓ نوں ویکھیا کہ اوہناں دے نال اک بندہ گوشت چُکی لئی جا رہیا اے- پُچھن تے اوہناں دَسیا، جے گوشت کھان نوں دل کردا سی، میں خرید کے گھر لے چلیاں- حضرت عمرؓ نے فرمایا، تہاڈے چوں کوئی بندہ ایہ نہیں چاؤہندا کہ اوہ اپنے گوانڈھی، یا اپنے کسے چاچے دے پتر خاطر بھکھ برداشت کر لئے (**مؤطا امام مالک**- کتاب **صفۃ النّبی** ﷺ- **باب ماجاء فی اکل اللّحم**- حدیث

۱۶۹۷) منظور احمد سیالکوٹی ایس حدیث دی تشریح وچ لکھدے نیں کہ حضرت عمرؓ شاید ایہ دَسنا چاؤہندے نیں کہ نفس دی ہر خواہش نوں پورا کرنا، اُتے چنگیاں چنگیاں شیواں کھان دی کوشش کرنا چنگا نہیں- دُوجیاں دا خیال رکھنا، اُتے اپنا مَن مار کے، کسے دوجے نوں (جہدے وچ گوانڈھی تے رشتہ دار دی پہل اے) چنگی شے کھواؤنا پکے مومن دا کم اے- (**بغیۃ السّالک**- جلد دوم- لاہور- س ن- ص ۵۹۱، ۵۹۲)

حضور پاک ﷺ دے کافر گوانڈھی، مکّے وچ آپ ﷺ نوں تکلیف پہنچاندے سن- **بیہقی** وچ اے کہ حکم بن ابی العاص آپ ﷺ دی مجلس وچ بہہ کے ناساں پُھلاندا، اُتے منہ پھڑکا کے، اکھاں نال منافقاں نوں اشارے کردا سی- **انسابُ الاشراف** وچ اے کہ ایہ حضور پاک ﷺ دے پچھے ٹُر کے نقلاں لاہندا سی- **کتاب المجر**، **استیعاب**، **اصابہ فی** تمییز الصّحابہؓ اتے **اُسدالغابہ فی** معرفت الصّحابہؓ وچ ہے کہ حضور ﷺ نوں تکلیف پہنچاندا سی، مذاق نہیں سی اڈاندا- (**جوامع السّیرۃ**- ابنِ حزم ظاہری- ص ۶۴، ۶۵، ۶۶)

ابن الاصدا ہذلی ایہو جیہا گوانڈھی سی جو حضور پاک ﷺ دے گھر گند مند سُٹ دیندا سی- حضور ﷺ گندگی سوٹی نال اک پاسے کر کے، بُوہے تے کھلوندے تے بس ایہوای فرماؤندے سن- عبدِ مناف دیو پُترو! ایہ کیہو جیہا گوانڈھ اے؟ (**مختصر سیرۃ الرّسول** ﷺ- ص ۲۲۰)
ایہناں توں اڈ، عدی بن حمر ثقفی، ابولہب، عقبہ بن ابی مُعیط دی حضور ﷺ دے ایہو جیہے بھیڑے ہمسائے سن (**معارجُ النّبوت**- جلد دوم-

ص ۱۱۰، ۱۱۱ / نور بخش توکلی۔ **سیرتِ رسولِ عربی** ﷺ۔ ص ۴۳ /
مدارجِ النبّوت۔ جلد دوم۔ ص ۹۴ / **اُسد الغابہ**۔ جلد ۱۰۔ ص ۱۰۳)
ابنِ سعد نے ایہو جیہے ویہہ (۲۰) بندیاں داناں لکھیا اے (**طبقاتِ ابنِ سعد**
۔ حصہ اول۔ ص ۲۹۹)

اپنے گندے کردار دے باوجود حضور پاک ﷺ نے ایہناں
بھیڑیاں بندیاں دے نال وی ہمیشہ چنگا ای سلوک کیتا۔ اتے بس ویلے اوہناں
دیاں زیادتیاں بہت ودھ گئیاں، فیروی صرف ایناں ای فرمایا کہ ویکھو، ایہ کوئی چنگا
گواہنڈ تے نہ ہویا نا!

اپنے توں اُچے نوں ویکھو، تے نیویں ول نگاہ دوڑاؤ

حضرت ابوہریرہؓ توں مروی اے، حضور رسولُ اللہ ﷺ نے
فرمایا، تہاڈے وچوں جیہڑا اپنے توں چنگے ول ویکھے، اوہ اوسے ویلے اوہناں ول نظر
کرے، جیہڑے اوہدے توں رہینے، ماڑے تے نیویں نیں (بخاری۔ کتاب
الرّقاق۔ باب ۸۳۶۔ حدیث ۱۴۱۰)

حضور پاک ﷺ دے کسے اک ارشاد نوں وی لے لیئے تے
اوہدے اندر حقیقتاں تے معنیاں دے سمندر لکے ہوئے ہوندے نیں، برکتاں
اتے خوبیاں دا اک سلسلہ نظر اوہدا اے۔ اج ساڈے آلے دوالے دا ہر بندہ
راتوں رات امیر بنن دے چکر وچ اے۔ انسانیت والیاں گلاں پرانیاں ہو گئیاں
نیں، وڈیائی اتے عزّت دا معیار صرف دولت بن کے رہ گئی اے۔ جہدے کول
پیسہ اے، اوہ پڑھیا لکھیا ہووے نہ ہووے، اخلاق اوہدے چنگے ہون نہ ہون،

شرافتاں نال اوہدا کوئی واسطہ ہووے نہ ہووے، خاندانی طورتے، ذہنی لحاظ نال اوہ
جنّاں وی گیا گزریا ہووے، اوہ عزّت لائق اے۔ سوچ دی ایس نہج نے دولت
لٹن اتے راتوں رات امیر بنن دیاں خواہشاں نوں اہمیت دے دتی اے۔
جہدے کول اک کار ہے، اوہ دو کاراں والیاں کولوں سڑدا اے۔ جو دو کوٹھیاں دا
مالک اے، اوہ چار کارخانیاں والے ول تکدا اے۔ جہدے کول کجھ وی نہیں، یا
گھٹ اے، اوہ ا۔نہاں ساریاں دا دشمن اے۔ ہر بندے دیاں نظراں اپنے توں
"وڈے" ول ای اٹھدیاں نیں۔ نالے، رشک نال نہیں، حسد نال اٹھدیاں ہین۔
فلاناں جو کجھ اے، میں کیوں نہ بناں۔ اوہدے کول جنّاں کجھ اے، میں کس طرح
حاصل کراں۔

ایسے خاطر بے ایمانیاں ہوندیاں نیں، ملاوٹ کیتی جاندی اے، رشوت
دے بازار سجدے نیں، دیانت اڈدی جاندی اے، چوری ڈاکے ودھدے نیں
پئے۔ نالے ا۔نہاں چوریاں ڈاکیاں دا رُخ ملک دی کمائی ول وی ہویا ہویا اے۔
حضور پاک ﷺ نے ا۔نہاں ساریاں برائیاں اگے اک ارشاد
نال ڈکا لادتا اے۔ اسیں آپ سرکار ﷺ دی ایس اک ہدایت اتے عمل
کرلیے، تے سارے پواڑے مک جان، ساڈیاں سوچیاں دی منزل مقرر ہو جائے،
اتے معاشرے وچ گواچیاں ہویاں ساریاں قدراں نویں سرتوں زندہ ہو جان۔
اپنے توں اُچے نوں ویکھ کے، اوسے ویلے اپنے توں نیویں نوں ویکھن
نال ایہ احساس پیدا ہو جائے گا کہ اوہدے توں گھٹ پیسے والے، گھٹ ویلے
والے، گھٹ شکل صورت والے، گھٹ حیثیت والے وی تے دنیا تے لگے
پھردے نیں۔ ایس طرح صبر، قناعت دی صفت پیدا ہووے گی، تے بڑیاں

ساریاں خرابیاں ختم ہو جان گیاں۔

اپنے توں کمتر ول نظر کرن دا اک مطلب اسلام وچ ایہ وی اے کہ تُسیں اوہدی مدد کرو۔ ہر بندہ، جس ویلے اپنے توں ہینے، کمزور تے کم حیثیت ول نگاہ دوڑائے گا، طبقے اُتے تبقیاں دی جنگ دا ناں نشان نہیں رہن لگا۔ رقابتاں دشمنیاں ختم ہون گیاں، اتے محبتاں ودھ جان گیاں۔

دولت مندی کیہ اے؟

حضرت ابو ہریرہؓ توں روایت اے، حضور پاک ﷺ نے فرمایا، مال اسباب زیادہ ہونا دولت مندی نہیں۔ اصل دولت مندی دل دا غنی ہونا اے۔
(**بخاری**۔ کتاب الرّقاق۔ باب الغنیٰ غنیٰ النفس ۸۲۱۔ حدیث ۱۳۶۶ / **جامع ترمذی**۔ ابواب زُہد۔ باب ۱۹۹۔ حدیث ۲۵۶)

میں شروع وچ عرض کر چکیاں کہ حضور پُرنور ﷺ نے ساری حیاتی تجارت کیتی، ایس راہیں کمایا تے غریباں، مسکیناں، یتیماں تے خرچ کر دِتا۔ آپوں دو کھجوراں کھا کے رات کڈھ لئی، اپنے گھر کئی کئی دن چُلھا نہیں سی بلدا، آپ غریبی نوں اختیار کیتی رکھدے سن۔ حضور پاک ﷺ نے سانوں وی ایہ سبق دِتا کہ دولت مندی تے غریبی دا فرق سمجھ لو۔ دنیا ایہ کہندی اے کہ جہدے کول مال اسباب ہے، دولت اے، ہر طرح دے عیش دا سامان اے، اوہ امیر اے، دولت مند اے۔ اتے جہدے کول دولت نہیں، یا گھٹ اے، اوہ غریب اے۔ پر سچ ایہ اے کہ جے دل امیر اے، تے بندہ امیر اے۔ دل امیر نہیں، تے بندہ ہُندیاں سُندیاں وی غریب ای اے۔

تسیں اپنے آلے دوالے دیکھ لو۔ جہدے کول مال اے، اوہ دولت دا بُھکھا وکھالی دیندا اے۔ اپنے توں ودھ دولت والے اوہدی نگاہ وچ رڑکدے نیں۔ اوہ سوچدا اے، اجے تے میرے کول صرف نو فیکٹریاں نیں، ۲۹ ہونیاں چاہی دیاں نیں۔ اصل وچ اوہ بندہ دنیا دا فقیر بن جاندا اے، اوہدی حرص دا ٹھُوٹھا **"هَلْ مِنْ مَّزِيْد"** دا نعرہ لاؤندا اے۔

جیہڑا بندہ دل دا غنی اے، اوہنوں مال اکٹھا کرن دی لوڑ نہیں پیندی۔ اوہنوں تجارت لئی مال ذخیرہ کر کے مہنگا ویچن دی کیہ لوڑ اے۔ اوہ ناپ تول وچ کمی کیوں کرے گا۔ ناجائز کمائی ول اوہدا دھیان ای کیوں جانا ایں۔ اوہنے ملاوٹ کر کے لوکاں دیاں جاناں نال کیوں کھیڈنا ایں۔ فیر، اوہ زکوٰۃ دئے گا، صدقہ خیرات کرے گا۔ ماپیاں دا، عزیزاں رشتے داراں دا، گوانڈیاں دا خیال رکھے گا، غریباں مسکیناں دی مدد کرے گا ---- تے، ایس طرح اوہ مثالی اسلامی معاشرہ قائم کرن وچ اپنا حصہ پائے گا، جیہڑا اللہ تے اوہدے رسول پاک ﷺ دی خواہش اے۔

اوہدے مقابلے وچ جیہڑا بندہ دنیا کمان لگا ہووے، اوہدے دن رات تے ایسے سوچ وچ لنگھدے نیں کہ کس کس ذریعے نال رکنّاں وَدھ توں وَدھ کما سکناواں۔ ایس کمائی دے جائز ناجائز ہون دا خیال وی اوہنوں نہیں اوندا۔

دل دا غنی دنیا دے اسباب نوں کجھ نہیں سمجھدا۔ اوہدے کول دولت آ گئی اے، اوہنے ونڈ دِتی۔ اوہدے کول دولت نہیں تے کوئی گل نہیں۔ اوہ اپنے توں کمزور ول دیکھ کے توکّل تے قناعت نال کم لے لئے گا۔ دل دا غنی ہونا انسان نوں ہر کمزوری توں بچا لیندا اے۔ حسد اوہدے نیڑے نہیں آ سکدا۔ بخیلی تے

حرص اوہدے کولوں دی نہیں لنگھدے۔ اوہو بندہ اصل وچ رب کریم تے
اوہدے محبوب پاک ﷺ دی خواہش دے مطابق اک چنگا، محبت بھریا
معاشرہ قائم کرن وچ اپنا حصہ پا سکدا اے۔ اللہ تعالیٰ سانوں دل دی دولت مندی
نصیب فرمائے۔

سخاوت

حضور پاک ﷺ دی سخاوت وی آپ ﷺ دیاں دوجیاں
صفتاں موجب، اینی سی کہ کوئی دوجا قیامت تیکر اوتھوں تیک نہیں اپڑ سکدا۔
آپ ﷺ سب توں ودھ سخی سن۔ حضرت جابرؓ فرماندے نیں، حضور پاک
ﷺ کولوں جدوی کسے نے کوئی سوال کیتا، آپ ﷺ نے جواب
وچ کدے "ناں" نہیں فرمائی۔ (**بخاری**۔ کتاب الادب۔ باب ۵۹۵۔ حُسن
الخلق والسخاء۔ حدیث ۹۷۱ / **مسلم**۔ کتاب الفضائل۔ باب فی سخائہ۔ پہلی
حدیث / **ریاض الصالحین**۔ باب فی الکرم والجود والانفاق فی وجوہ الخیر ثقۃ
باللہ تعالیٰ۔ حدیث ۵۴۶)

حضرت عبداللہ بن عباس (رضی اللہ عنہما) توں روایت اے کہ سرکار
ﷺ ساریاں لوکاں توں ودھ سخی سن۔ اُتے ساریاں وقتاں توں ودھ سخاوت
آپ ﷺ دی، رمضان دے مہینے وچ ہُندی سی (**مسلم**۔ کتاب
الفضائل۔ باب جودہ ﷺ۔ پہلی حدیث) حضرت انسؓ بن مالکؓ فرماؤندے
نیں، حضور ﷺ کولوں کسے بندے نے اوہ ساریاں بکریاں منگیاں جو دو
پہاڑاں وچکار سن۔ آپ ﷺ نے اوہنوں عطا فرما دِتیاں۔ اوہ اپنی قوم کول

گیا۔ کہن لگا، رب دی سونہہ! محمد ﷺ اینا کجھ دیندے نیں کہ اوہناں
نوں اپنی غریبی، محتاجی دا ڈر وی نہیں ہُندا۔ اوہدے قبیلے دے سارے بندے
مسلمان ہو گئے۔ (**مسلم**۔ کتاب الفضائل۔ باب فی سخائہ۔ تیجی تے چوتھی
حدیث / **مرآت المناجیح** (مشکوٰۃ المصابیح دا اردو ترجمہ تے تشریح از مفتی
احمد یار خاں نعیمی)۔ گجرات۔ س ن۔ ص ۶۹ / النبہانی، یوسف بن اسماعیل۔
شمائل الرسول ﷺ۔ اردو ترجمہ "وسائل الوصول" از محمد میاں
صدیقی۔ المعارف لاہور۔ ۱۹۷۲۔ ص ۱۳۳)

حضرت ابوذر غفاریؓ بیان کردے نیں کہ میں حضور پاک ﷺ
دے نال سان۔ آپ ﷺ نے اُحد پہاڑ ول ویکھ کے فرمایا کہ جے ایہ پہاڑ
سونے دا بن جائے، تے میں تِناں دناں وچ سارا سونا ونڈ دیاں۔ اُتے اک دینار وی
اپنے کول نہ رہن دیاں۔ ایہو ای گل عبید اللہ بن عبداللہ بن عتبہؓ نے وی
روایت کیتی اے (**بخاری**۔ کتاب الاستقراض۔ باب ۱۴۸۶۔ حدیث ۲۲۲۲،
۲۲۲۳)

آپ سرکار ﷺ دی سخاوت دا ایہ حال سی کہ آپ ﷺ
نے فرمایا، میں مسلماناں دا، اوہناں دی جان توں ودھ مالک آں۔ میرا بندہ مر
جائے، اوہدے اُتے قرض ہووے، تے اوہنے اوس قرض نوں ادا کرن لئی کجھ نہ
چھڈیا ہووے، اوہ اسیں ادا کراں گے۔ تے اوہ جو مال چھڈے، اوہ اوہدیاں
وارثاں دا اے (**بخاری**۔ کتاب الفرائض۔ باب ۹۲۱۔ حدیث ۱۲۳۶ / باب ۹۳۲۔
حدیث نمبر ۱۶۵۰ / کتاب الاستقراض۔ باب ۱۴۹۴۔ حدیث ۲۲۳۳)
ساڈے سرکار ﷺ دی سخاوت ایسی سی کہ کسے نہ ویکھی نہ سنی۔

اپنے کول کجھ نہ رہن دینا' تے سب کجھ وَنڈ دینا۔ اوتھوں تیک تے کوئی وی
نہیں اپڑ سکدا۔ پر ساہنوں اوس راہے چلنا تے ضرور چاہی دا اے۔ **شمائلِ
ترمذی** وچ اے' حضرت عمر بن خطابؓ فرماوندے نیں' اک آدمی نے بارگاہ
حاضر ہو کے کجھ منگیا۔ سرکار ﷺ نے فرمایا' ایس ویلے میرے کول کجھ
نہیں۔ توں میرے ناں تے قرض لے لے' میں لاہ دیاں گا۔ (**شمائلِ ترمذی**
۔ باب ۴۸۔ اخلاقِ حسنہ۔ تیرھویں حدیث) دنیا دا وڈّے توں وڈّا سخی' وَدھ توں
وَدھ ایہ کر سکدا اے کہ جو کجھ اوہدے کول اے' سارا ای رب دے راہ وچ
دے دئے۔ پر آپ سرکار ﷺ اپنے ناں تے قرض لین واسطے فرما رہے
نیں۔

دنیا وچ جنّے سخی نیں' اوہناں دیاں چار پنج قسماں ہندیاں نیں۔ کجھ لوکی
دوجیاں سخیاں نوں ویکھ کے متاثّر ہوندے نیں تے ایس راہے ٹُر پیندے نیں۔
کجھ بندے اوہ ہُندے نیں جیہڑے غیر قانونی تے غیر اخلاقی (یا غیر اسلامی)
ذریعاں نال کماندے نیں' تے کدی کدی ایہدے نال' کجھ اخلاقی بُرائیاں وچ
پھنسے ہوئے ہندے نیں۔ اوہناں دا ضمیر اوہناں نوں اندروں چونبڑاں لاندا رہندا
اے' تے اوہ اپنی ناجائز کمائی دا کجھ حصہ غریباں مسکیناں نوں دے کے اپنے کردار
نوں "بیلنس" کرن دے دھوکے وچ مبتلا ہوندے نیں۔

اج کل چور بازاری' سمگلنگ' سٹّہ' جُوئے بازی' اجارہ داری' سُود تے
ہور کئی ناجائز تے حرام ذریعاں نال کماوَن والے بندے' نیکی وچ اگے اگے نظر
اوندے نیں۔ مسیتاں اُتے زیادہ تر پیسہ ایسے حرام کمائی دا لگ رہیا اے' کوئی
مولوی کدے کسے بندے کولوں ایہ پُچھن دی جُرأت نہیں کردا کہ اوہ جیہڑا پیسہ

مسیت نُوں یا چُپ کر کے مولوی دے بوجھے وچ پا رہیا اے' اوہ کمایا کس طرح گیا
اے۔ ایہو جیہی کمائی یا سخاوت دا ذکر حضور پاک ﷺ دی سخاوت دے
تذکرے وچ کرنا تے نہیں چاہی دا۔ صرف ایس لئی کیتا جا رہیا اے کہ اسیں
اپنے کردار تے جھات نال نال پاندے رہییے۔

بعض لوکی ایس لئی سخاوت کردے نیں کہ اوہناں نوں ایس گل دا بڑا
احساس ہندا اے کہ اوہ امیر نیں' تے چھوٹے لوگ' غریب بندے اوہناں دی
سخاوت توں فائدہ چک کے اوہناں دی وڈیائی مَنّن گے' نالے اوہناں لئی دعاواں
کرن گے۔ ایہ وی تکبّر دی اک قسم اے جیہڑی اللہ تے رسول ﷺ نوں
چنگی نہیں لگدی۔ کئی بندے نیکی کر کے' کسے چنگے کم تے خرچ کر کے اوہدی رج
کے "پبلسٹی" کردے نیں۔ سگوں جتھے پبلسٹی نہ ہو سکدی ہووے' اوتھے خرچ ای
نہیں کردے۔ اوہناں نوں قیامت والے دن کجھ وی نہیں لبھنا۔

اج کل سخاوت دی اک کمزوری ایہ وی اے کہ اوہناں لوکاں نوں فائدہ
اُٹھاوَن دَیّے جنھاں نال کدے کم پے سکدا اے۔ مثلاً اوس حلقے وچ نیکی دے
کم کرنے' سخاوت کرنی' جتھوں بعدوں ووٹ منگنے ہون۔

فیر' اج دے سخیاں دی ایہ عادت مستقل نہیں ہندی۔ کدے کوئی
پسوڑی پے گئی' کوئی غم دکھ آ گیا' کوئی بیمار پے گیا' پیدا ای بتی ہو گئی تے وقتی
تے عارضی طور تے سخاوت دا جھَس پورا کر لیا۔

ایہ ساریاں صورتاں پسندیدہ نہیں۔ نالے' حضور پاک ﷺ دی
سُنّت ایہ اے کہ جو کجھ ہووے' ونڈ دیو' آپ دو کھجوراں کھا کے رات کڈھ لؤ۔
کماؤ رج کے' پر سارا ونڈ دیو' آپ فقر اختیار کر لؤ۔ کوئی ہے جیہڑا سرکار

ﷺ دی ایس سُنّت نال محبت دا دعوے دار ہووے۔

نہ بخیلی، نہ اِسراف

اللہ تعالیٰ نے خرچ بارے ایمان والیاں نوں بے جا خرچ کرن توں وی منع فرمایا اے، اتے بخیلی دی وی بڑی ننِدیا کیتی اے۔ فرمایا۔ "بے جا خرچ نہ کرو۔ ایس طرح خرچ کرن والے اللہ نوں چنگے نہیں لگدے" **(الانعام۔ ۶:۱۴۱ / اعراف۔ ۷:۳۱)** "نالے جیہڑے بُخل کردے نیں، اوس شے وچ جیہڑی رب تعالیٰ نے اوہناں نوں اپنے فضل نال دِتّی۔ بخیلی نوں قطعاً" اپنے لئی چنگا نہ سمجھن۔ ایہ اوہناں لئی برا اے۔ جس شے وچ اوہناں بخیلی کیتی، قیامت والے دن اوہ شے اوہناں دے گلے دا طوق بن جائے گی۔ **(آلِ عمران۔ ۳:۱۸۰)**

مطلب ایہ اے کہ اُپّر جنھاں دو کمّاں دا ذکر خرچ بارے کیتا گیا اے، دونویں اللہ تعالیٰ نوں پسند نہیں۔ ایسے لئی حضور پاک ﷺ نے فرمایا (مشکوٰۃ المصابیح بحوالہ بیہقی) کہ خرچ وچ میانہ روی اَدھی معیشت اے۔

اج کل معیشت تے اقتصادیات پوری دنیا لئی مسئلہ بنی ہوئی اے۔ ایتھوں تیک کہ دنیا دے مسلمان ملک وی ہن کسے یہودی یا عیسائی دانشور دی سوچ اُتے چلن دے چکر وچ پئے ہوئے نیں۔ ایہ مصیبت ایس لئی آئی ہوئی اے کہ اسیں خدا تے رسول ﷺ دیاں حکماں توں دور آں۔ جس دین وچ کمائی دے وی طریقے دَسّے گئے ہون، خرچ کرن دیاں وی حداں مقرر ہون، اوتھے تے کوئی مسئلہ پیدا ای نہیں ہو سکدا۔ پر اسیں مغرب دیاں طاقتاں تھلّے لگے ہوئے آں۔ اوہناں سانوں اپنے سرمایہ داری نظام وچ جکڑ کے بے بس کر دِتّا

ہویا اے۔

جیہڑا معاشرہ خرچ وچ میانہ روی اختیار کرے۔ نہ کُھلا خرچ کرے، نہ بُخل کرے، اوہدی اقتصادیات نوں کدی کوئی مسئلہ پیدا ای نہیں ہندا۔ حضور پاک ﷺ نے فرمایا، جس بندے ضروری حقوق پورے کرن گیاں بخیلی توں کم لیا، اوہ جس ویلے ہلاک ہووے گا، اوہدا مال اوہدے کسے کم نہیں اونا (**ریاض الصّالحین**۔ الباب فی النّھی عن البخل۔ پہلی حدیث)

سِدھی گل ایہ ہے کہ جس ویلے ساڈی آمدن دے ذریعے وی ٹھیک ہون، اسیں اللہ تے رسول ﷺ کے حکم موجب کمائی دی حلال طریقے نال کریے، تے اَدھی معیشت تے سِدھی ہو گئی۔ جد خرچ وچ اسیں میانہ روی اختیار کر لئی تے باقی اَدھی معیشت ایس طرح سُدھر گئی۔ فیر، کسے اسلامی معاشرے نوں کسے طرح دیاں مالی مشکلاں پیدا ای نہیں ہو سکدیاں۔ ایہو ای طریقہ ہر بندے کا الگ الگ وی ہے۔ اللہ نہ فضول خرچی نوں پسند فرماؤندا اے، نہ بخیلی نوں۔

اسلام وچ نہ تے خرچ وچ کنجوسی توں کم لین دی، اَتے دولت اکٹھی کرن دی اجازت اے، نہ غرور اَتے شان شوکت ظاہر کرن لئی، نالے عیاشی دی خاطر تے دوجیاں ناجائز طریقیاں وچ خرچ کرن دی گنجائش اے۔ اپنی ذات اُتے، اپنے بال بچے لئی، اپنے رشتے داروں واسطے، گواہنڈیاں، یتیماں، مسکیناں، مسافراں تے قرض داراں لئی خرچ کرنا اسلام دی رُو نال جائز بلکہ ضروری اے۔ فردی، اَتے معاشرے دی، ہر جائز ضرورت لئی خرچ کرنا جائز اے۔

جے اسیں اپنے خرچ اخراجات نوں اعتدال وچ لے آویے۔ جتھے

ضروری اے، اوتھے خرچ کرن توں نہ جھکیے، تے جتھے مناسب نہیں، اوتھے بالکل خرچ نہ کریے، نہ ساڈا گھر دا بجٹ، نہ ساڈے ملک دا بجٹ گھاٹے وچ جا سکدا اے۔

حضرت عبدالرحمان بن عوفؓ توں روایت اے، آپ سرکار ﷺ نے قناعت بارے فرمایا کہ جیہڑا بندہ لوکاں توں بے نیاز رہندا اے، اللہ اوہنوں بے نیاز ای کردیندا اے۔ جیہڑا قناعت اختیار کردا اے، جو خدا دے دِتّے تے صبر شکر کردا اے، اللہ تعالیٰ اوہنوں قناعت نصیب فرما دیندا اے (**الترغیب و الترہیب**۔ زکی الدین عبدالعظیم المنذری۔ کتاب الصّدقات۔ اردو ترجمہ از محمد عبداللہ دہلوی۔ جلد دوم۔ لاہور۔ ۱۹۸۷۔ ص ۲۰۶، ۲۰۷) حضور ﷺ نے اوس بندے نوں کامیاب فرمایا اے جنھے اسلام قبول کیتا، اوہنوں ضرورت مطابق روزی مل گئی، تے خدا دے دِتّے اُتّے اوہنوں صبر تے قناعت دی دولت لبھ گئی (**الترغیب و الترہیب**۔ جلد دوم۔ ص ۲۰۹)

اللہ تعالیٰ نے مال اکٹھا کرن دی خواہش نوں ناپسند فرمایا اے، اَتے ایہدا انجام عبرت ناک دسیا اے (التّکاثُر۔ ۱۰۲: ۱۔ ۳)

اللہ کریم سانوں کمائی کرن تے خرچ کرن وچ میانہ روی دا راہ دکھائے تے صبر اَتے قناعت دی دولت عطا فرمائے۔ کہ ایسے راہیں اسیں لکّلے دوکلّے وی چنگے رہواں گے، اَتے ملکی تے بین الاقوامی حیثیت وچ وی سانوں عزت لبھے گی۔

تجارت

نور نبی ﷺ دیاں کرناں نیں ایمان والیاں دیاں زندگیاں دے ہر

پہلو، ہر شعبے نوں منور فرمایا۔ اسیں پہلاں لکھ چکے آں کہ حضور پاک ﷺ دے وڈیاں وی ساری حیاتی تجارت فرمائی۔ سرکار ﷺ دے دادا جان، ابّا جان (رضی اللہ عنہما) وی عرب دے مشہور تاجر سن۔ چاچا ابو طالبؓ وی تجارت پیشہ سن۔ آپ ﷺ نے وی ساری زندگی عرب دے طریقے موجب تجارت ای فرمائی۔ حضور پاک ﷺ نے کمائی دے ایس طریقے دی تعریف وی فرمائی۔

عبداللہ بن عمر (رضی اللہ عنہما) توں روایت اے، حضور پاک ﷺ نے فرمایا، سچا، امانت دار اَتے سوداگر مسلمان قیامت والے دن شہیداں نال ہووے گا (**سُنن ابنِ ماجہ**۔ ابوابُ التجارات۔ حدیث ۲۹۳)

تجارت وچ اجارہ داری اَتے ذخیرہ اندوزی اسلام دی رُو نال ممنوع نیں۔ اج دی ساری تجارت ایہناں دو طریقیاں دے سر تے چل رہی اے۔ ایس لئی ایہدے غیر اسلامی تے ناجائز ہون وچ شبہ نہیں ہو سکدا۔ جیہڑے لوکی سونا چاندی تے مال اسباب جمع کردے نیں، اَتے اپنی کمائی نوں اللہ دے راہ وچ خرچ نہیں کردے، اوہناں نوں اللہ کریم دردناک عذاب دی خبر سناوندا اے۔ تے فرماوندا اے کہ اوہناں دے جمع کیتے ہوئے مال نال اوہناں دے مَتّھے، اوہناں دے پاسے تے کنڈاں داغیاں جان گیاں۔ تے فیر کہیا جائے گا کہ لو جوڑن جُتّن دا مزا چکھو (**التّوبہ**۔ ۹: ۳۴، ۳۵)

حضرت عمرؓ توں روایت اے، حضور پاک ﷺ نے فرمایا، باہروں مال خرید کے لیاوَن والے نوں حلال روزی دِتّی جاوے گی، اوہنوں نفع ہوئے گا، برکت ہووے گی اَتے احتکار کرن والا (مال خرید کے ایس لئی ذخیرہ کرن والا کہ

مہنگا ہووے گا تے ویچاں گا) لعنتی اے (**سُنَنِ ابنِ ماجہ**۔ ابوابُ التّجارات۔
حدیث ۳۰۷ / **مشکوٰۃ المصابیح**۔ کتاب البیوع۔ باب الاحتکار۔
حدیث ۲۷۶۸) **بیہقی** وچ حضرت معاذؓ دا بیان اے کہ میں حضور پاک
ﷺ نوں ایہ فرماندیاں سنیا کہ ذخیرہ اندوز بھیڑا بندہ اے کہ شے سستی ہو
جائے تے پریشان اتے غمگین ہو جاندا اے، مہنگائی ہووے تے خوش ہوندا اے (
مشکوۃ المصابیح۔ کتاب البیوع۔ باب الاحتکار۔ حدیث ۲۷۷۲)

حضرت اَنس بن مالکؓ فرماندے نیں، حضور پاک ﷺ کل واسطے
کوئی شے جمع کر کے نہیں سن رکھدے (**شمائلِ ترمذی**۔ باب ماجاء فی خُلقِ
رسول اللہ ﷺ۔ بارھویں حدیث) حضور پاک ﷺ دے وارے
وارے جایئے۔ آپ سرکار ﷺ نے جیہڑا اصول تجارت واسطے مقرر
فرمایا، تجارت دے بغیر، اپنی عام زندگی پاک وچ وی اوہدے تے عمل فرمایا۔

سچ بولنا، تے جھُوٹھ توں بچنا

نور نبی ﷺ دیاں کرناں نے دنیا اُتّے حق سچ دیاں عظمتاں روشن
کیتیاں۔ حضور پاک ﷺ نے جس ماحول وچ اپنے بچپن، لڑکپن اُتے
جوانی دے دن گزارے سن، اوہ ماحول تے اوس دے وسنیک جاندے سن کہ
آپ ﷺ نے زندگی وچ کدی جھوٹ نہیں بولیا۔ ایسے لئی جد آپ
ﷺ نے نبوت دا اعلان فرمایا، اُتے صفا پہاڑی تے اکٹھیاں کر کے حضور
ﷺ نے جد لوکاں نوں فرمایا کہ جے میں ایہ کہواں کہ ایس پہاڑ دے پرلے
پاسیوں دشمن دا لشکر تہاڈے تے حملہ کرن لئی تیار کھلوتا اے، تے تسیں ایہ گل

مَن لو گے؟ سب نے اک زبان ہو کے کہیا کہ تسیں صادق امین او۔ کسے
بندے نے اج تیکر تہاڈے مُونہوں کدے جھُوٹھ نہیں سُنیا، ایس لئی تہاڈی گل
نہ منن دا مطلب ای کوئی نہیں۔ (**سیرتِ احمدِ مُجتبٰی** ﷺ۔
جلد اول۔ شاہ مصباح الدین شکیل۔ ص ۲۱۵ / **روضۃ الاحباب** از جمال
حسینی دا اردو ترجمہ "رسالت مآب ﷺ"۔ ص ۴۷)

سیرت پاک دیاں ساریاں کتاباں وچ لکھیا ہویا اے کہ حضور ﷺ
نوں بچپن لڑکپن توں ای سارے بندے صادق تے امین کہندے سن۔ آپ
ﷺ نے اپنے عمل نال وی، اُتے اپنے فرماناں دے ذریعے وی ایمان
والیاں نوں گھڑی گھڑی ایہو دسیائی جھوٹھ نہ بولنا، ہمیشہ سچ توں کم لینا۔

سرکار ﷺ نے فرمایا، جھوٹھ توں بچو، کیوں جے جھوٹھ لے جاندا
اے گناہ ولّے، تے گناہ لے جاندا اے جہنم ولّے۔ سمجھ لو، سچ بولنا لازمی اے۔
کیوں جے سچ لے جاندا اے نیکی ولّے، اتے نیکی لے جاندی اے جنت ولّے۔
(**بخاری**۔ کتاب الادب۔ حدیث ۱۰۲۷ / **مسلم**۔ کتاب البرّ والصلۃ والادب۔
باب قُبحِ الکذبِ وحسنِ الصّدق وفضلہٖ۔ پہلی حدیث / **سُنن ابو داؤد**۔
کتاب الادب۔ باب ۵۰۲۔ التشدید فی الکذب۔ حدیث ۱۵۵۳ / **مؤطا امام
مالک**۔ کتاب السّلام۔ باب ماجاء فی الصّدقِ والکذب۔ حدیث ۱۸۱۳) سُنن
ابو داؤد دیاں اگلیاں تن حدیثاں وچ وی ایہو مضمون بیان ہویا اے۔ اک وچ ہے
کہ لوکاں نوں ہساون لئی وی جھوٹھ نہ بولنا۔ اک وچ اے کہ سُنی سنائی اگے چلا
دینی وی غلط اے۔ اک حدیث ایہ اے، عبداللہ بن عامرؓ کہندے نیں، اک دن
میری ماں نے مینوں بلایا، آمیں تینوں رچیجی دیاں۔ حضور ﷺ سن رہے

سن۔ آپ ﷺ نے میری ماں نوں فرمایا' بچے نوں کیہ شے دین دی نیّت کیتی آ؟ اوہنے کہیا' میں ا۔ینوں کھجور دیاں گی۔ حضور ﷺ نے فرمایا' جے توں ا۔ینوں کجھ نہ دیندی' تے تیرے کھاتے وچ جھوٹھ لکھیا جاندا سی۔

صفوان بن سلیم نے کہیا کہ حضور ﷺ کولوں پُچھیا گیا' مومن بُزدل ہو سکدا اے۔ فرمایا' ہاں۔ فیر کہیا گیا' مومن بخیل ہو سکدا اے۔ فرمایا' ہاں۔ فیر پُچھیا گیا' مومن جھوٹھا ہو سکدا اے۔ فرمایا' نہیں۔ (**مؤطا امام مالک**۔ کتاب السّلام۔ باب ماجاء فی الصدقِ وا لکذب۔ حدیث ۱۸۱۶)

بخاری شریف وچ کئی حدیثاں ایس مضمون دیاں ملدیاں نیں۔

روزے دے سلسلے وچ سرکار ﷺ نے فرمایا کہ جے روزہ دار جھوٹھ بولے' تے اللہ نوں اوہدے بھکھیاں رہن دی کوئی لوڑ نہیں (**کتاب الادب** - باب ۶۰۷- قول اللہ تعالیٰ "**وَاجْتَنِبُوْا قَوْلَ الزُّوْرِ**"- حدیث ۹۹۴)

سرکار ﷺ نے منافق دیاں تن نشانیاں دسیاں نیں۔ گل کرے گا تے جھوٹھ بولے گا' وعدہ کرے گا تے خلاف ورزی کرے گا' امانت لبھیو سُو تے خیانت کرے گا۔ فیر فرمایا کہ معراج وچ دو بندیاں دے جباڑے چیرے جا رہے سن۔ مینوں دسیا گیا کہ ایہ جھوٹھ بولدے سن (کتاب الادب۔ باب ۶۲۵۔ حدیث ۱۲۰۸' ۱۲۰۹) ایہ حدیث **مشکوٰۃ** وچ وی نقل کیتی گئی ہے (حدیث ۴۸)۔

حضرت ابوہریرہؓ توں روایت اے' حضور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا۔ بندہ اک گل کردا اے' تے اوہدے وچ کوئی حرج نہیں سمجھدا۔ حالاں جے' اوہدی وجہ توں اوہ ستّر سال جہنم میں رہے گا (**جامع ترمذی**۔ ابوابِ زہد۔ باب ۹۰۔ حدیث ۱۹۵)

امام نووی کہندے نیں' کلام مقصد تیکر اپڑن دا اک خاص ذریعہ اے۔ ایس لئی جس مقصد نوں حاصل کرنا جھوٹھ بولیوں باجھ ممکن ہووے' نالے اوہ مقصد وی شرعاً" چنگا ہووے' تے جھوٹھ بولنا حرام اے۔ جے کوئی شرعاً" چنگا مقصد جھوٹھ بولے بغیر حاصل نہ ہو سکدا ہووے تے جھوٹھ بولنا جائز اے۔ جے مقصد مباح اے تے جھوٹھ وی مباح ہووے گا۔ مقصد واجب ہویا تے جھوٹھ بولنا وی واجب ہو جائے گا۔ (**ریاض الصّالحین**۔ باب ۲۶۱)

غیبت کرنا

نور نبی ﷺ نے دنیا تے جیہڑیاں رُشنائیاں کھلاریاں نیں' اوہناں وچ چنگے اخلاق نیں۔ بُرے اخلاق توں بچنا نور دے ہالے وچ رہنا اے' اُتے بُرے اخلاق وچ گھِریاں رہنا ہنیریاں وچ ٹامک ٹوئیاں مارنا اے۔ اللہ تعالیٰ نے غیبت کرن نوں اپنے مردہ بھائی دا گوشت کھانا فرمایا اے۔ (**الحجرات**۔ ۱۲:۴۹)

حضرت عبداللہ بن عبّاس (رضی اللہ عنہما) توں روایت اے۔ حضور ﷺ قبراں کولوں لنگھے تے فرمایا کہ ایہ دو مُردیاں نوں عذاب ہو رہیا اے۔ اک پیشاب دیاں چھٹّاں توں نہیں سی بچدا' تے دوجا غیبت کردا سی۔ (**بخاری**۔ کتاب الادب۔ باب ۶۰۲۔ حدیث ۹۸۹ / باب ۶۰۵۔ حدیث ۹۹۲ / کتاب الجنائز۔ باب ۸۷۱۔ حدیث ۱۲۸۸)

حضرت ابوہریرہؓ فرماندے نیں' حضور پاک ﷺ نے فرمایا' جاندے او غیبت کیہ اے؟ لوکاں کہیا' اللہ تے اوہدا رسول ﷺ جاندے

نیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا' غیبت ایہ اے کہ توں اپنے بھائی دا ذکر انج کریں کہ جے اوہ سامنے ہووے' سُن لئے تے اوہنوں چنگا نہ لگے۔ لوکاں پُچھیا: یا رسولَ اللہ ﷺ! جے ساڈے بھائی وچ اوہ عیب موجود ہووے تے فیر۔ حضور ﷺ نے فرمایا' تاں ای تے غیبت ہووے گی۔ دوجی صورت وچ تے بہتان اُتے جھوٹ ہویا (**مسلم**۔ کتاب البرّ والصلۃ و الادب۔ باب تحریمِ الغیبۃ۔ پہلی حدیث / **مؤطّا امام مالک**۔ کتاب السّلام۔ باب ماجاء فی الغیبۃ۔ حدیث ۱۸۰۷ / **مؤطّا امام محمد**۔ باب الغیبۃ والبُھتان۔ حدیث ۹۵۳)

امام نووی نے غیبت دیاں جائز صورتاں وی بیان کیتیاں نیں۔ (**ریاضِ الصّالحین**۔ باب ۲۵۶) پر اساں غیبت دی جائز صورت دا خیال نہیں کرنا۔ ساڈے لئی غیبت دی ہر ناجائز تے حرام توں حرام صورت گوارا اے۔ اسیں ہر ویلے غیبت ای کردے رہندے آں۔ اللہ معاف کرے' میں ۱۹۹۶ وچ حرمین شریفین دی زیارت واسطے گیا ساں' تے اوتھے وی ایہو ویکھیا کہ لوکی اوہناں مقدّس متبرک جگہاں دا وی کجھ خیال نہیں کردے' تے اپنی عادتاں موجب ہر ویلے' یا دیہاڑی وچ کئی واری غیبت دی کوئی نہ کوئی تصویر پینٹ کردے رہندے نیں۔ ایہ وی دیکھیا گیا کہ مسیتاں وچ وی غیبت دیاں بڑیاں مکروہ صورتاں وکھالی دیندیاں نیں۔ اللہ بچائے۔

غُصّے اُتّے قابو

اللہ کریم نے غُصّے اُتے قابو پان والیاں' اُتے لوکاں نوں معاف کردین

والیاں نوں "محسنین" فرمایا اے' نالے اوہناں نال اپنی محبت دا اعلان کیتا اے۔ (**آلِ عمران**۔ ۳:۱۳۴)۔ سعد بن مُسیّب نے حضرت ابوہریرہؓ توں روایت کیتی اے کہ حضور پاک ﷺ نے فرمایا' پہلوان اوہ نہیں جیہڑا کسے نوں ڈھاہ لئے' پہلوان اوہ اے جیہڑا غصے ویلے اپنے آپ نوں قابو وچ رکھ سکے۔ (**بخاری** - کتاب الادب۔ باب ۶۳۲۔ حدیث ۱۰۴۶ / **مسلم**۔ کتاب البرّ والصلۃ والادب۔ باب فضلِ مَن یملکُ نفسہٗ عندَ الغضب۔ پہلی' دوجی تے تیجی حدیث / **سُننِ ابو داؤد**۔ کتاب الادب۔ باب ۴۱۹۔ من کظمَ غیظاً"۔ حدیث ۱۳۵۲ / **مؤطا امام مالک**۔ کتاب حُسنِ الخُلق۔ باب ماجاء فی الغضب۔ حدیث ۱۶۳۶)

اک ہور حدیث وچ اوندا اے' ساڈے سرکار ﷺ دی بارگاہ اک بندے نے سوال کیتا' مینوں کوئی وصیّت فرماؤ۔ فرمایا' غصہ نہ کریا کر۔ اوہنے گھڑی گھڑی ایہو ای گزارش کیتی' اُتے ہر واری سرکار ﷺ نے جواب وچ ایہو ای فرمایا۔ (**بخاری**۔ کتاب الادب۔ باب ۶۳۲۔ حدیث ۱۰۴۸ / **اربعین نووی**۔ ابوزکریا محی الدین النووی۔ الحدیث السّادس عشر (۱۶)

عبدالرحمان بن عوفؓ دے پُتر حُمید توں روایت اے' حضور ﷺ کول اک بندہ حاضر ہویا' تے کہن لگا۔ یا رسولَ اللہ ﷺ مینوں کجھ اجیہی گل فرماؤ جہدے توں میں پوری حیاتی وچ فائدہ چُکاں۔ فرمایا' غصے وچ نہ آیا کر۔ (**مؤطّا امام مالک**۔ کتاب حسن الخلق۔ باب ماجاء فی الغضب۔ حدیث ۱۶۳۵)

حضور پاک ﷺ نے غصے دے علاج واسطے فرمایا کہ "**اَعُوذُ**

"باللهِ مِنَ الشَّیْطَانِ الرَّجِیْمِ" پڑھیا کرو۔ یا' ٹُردے ہو' تے کھلو جاؤ۔ کھلوتے ہوو تے بہہ جاؤ' یا لمّے پے جاؤ۔ اک واری فرمایا کہ غصہ آوے تے وضو کرو۔ (**سُنن ابو داؤد**۔ کتاب الادب۔ **باب مایُقالُ عِندَ الغضب**۔ حدیث ۱۳۵۷-۱۳۵۸)

مطلب ایہ کہ جے غصے نے تہانوں ڈھاہ لیا' تے سمجھو تساں شکست کھا لئی۔ جے تساں غصے تے قابو پالیا تے سمجھو' کم سِدّھا ہوگیا۔ حضور ﷺ نے غصے دے جیہڑے علاج تجویز کیتے' اوہدے توں وی معاملے دی سنگینی دا پتا چلدا اے۔ سِدّھی گل اے کہ غصے وچ بندے دی مَت ای ماری جاندی اے' دماغ کم کرنا ای چھڈ دیندا اے۔ دماغ ---- جیہڑا سارے اَنگاں دا حاکم اے۔ غصہ آیا' دماغ کم کرن جوگا نہ رہیا' تے بندے دا سارا نظام ای خراب ہوگیا۔ اللہ تعالیٰ سانوں نور نبی ﷺ دے چاننے توں اپنیاں زندگیاں نوں روشن کرن دے راہ اُتے ٹورے۔

عہدے دی خواہش کرنا

حضرت عبدالرحمان بن سَمُرہؓ فرماندے نیں' مینوں حضور پاک ﷺ نے فرمایا' حکومت نہ منگیں۔ کیوں جے تینوں منگے نال حکومت لبھی تے رب نے تیری مدد نہیں کرنی۔ ہاں تینوں بغیر خواہشوں حکومت لبھی' تے فیر رب تیری مدد کرے گا۔ دوجی حدیث وچ حضرت اَبُو مُوسیٰ اشعریؓ فرماندے نیں کہ میں دو بندیاں نوں نال لے کے حضور پاک ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہویا۔ اَساں عرض کیتی' ساڈے کولوں حکومت دے سلسلے وچ کوئی کم لئو۔ حضور

ﷺ نے فرمایا' جیہڑا حکومت منگے' اسیں اوہنوں ساریاں توں جھوٹھا سمجھدے آں۔ یا فرمایا کہ جیہڑا عہدے دی خواہش رکھے' اوہ اوس عہدے دے لائق ای نہیں ہُندا۔ (**سُنن ابو داؤد**۔ کتاب الخراج۔ باب ماجاء فی طلبِ الامارہ۔ حدیث ۱۱۵۵' ۱۱۵۶)

افسوس ہے اوہناں مولویاں تے' جیہڑے دین دے حکم احکام جاندیاں بُجھدیاں حکومت دی طلب وچ مارے مارے پھردے نیں' جمہوریت راہیں الیکشناں وچ حصہ لیندے نیں' ووٹ منگدے نیں' تے فیر ذلیل ہوندے رہندے نیں۔

دو بُوتھیاں والا

حضرت ابوہریرہؓ توں روایت اے' حضور پاک ﷺ نے فرمایا' تہاڈے وچوں ساریاں توں بھیڑا اوہ اے جہدے دو مُنہ ہون۔ کجھ لوکاں نال اک منہ نال گل کرے' تے دوجیاں بندیاں ول جاوے تے اوتھے اوہدا دوجا بُوتھا نظر آوے۔ (**مسلم**۔ کتاب البرّ والصّلہ والادب۔ باب ذمِ ذی الوَجہین۔ تن حدیثاں / **مشکوٰۃ المصابیح**۔ کتاب الآداب۔ حدیث ۴۶۰۹' ۴۶۳۱)

نور نبی ﷺ دی روشنی نے سانوں منافقت دیاں ہنیریاں توں بچاون خاطر کئی راہ وکھائے نیں۔ اسلام دا مقصد ای ایہ اے کہ اسیں منافقت دے دشمن بنیئے' اُتے دشمن ای رہیے۔ جیہڑا بندہ اتھے ہور گل کرے' دوجی جگہ جا کے دوجی گل کرے' اتھے کسے نوں چنگا کہوے' اوتھے اوہدی بدتعریفی کرے' اک پاسے کسے معاملے وچ اک راء دئے' دوجے پاسے توے دا دُوجا پاسا لا

دئے' اوہ منافق اے۔ اور منافقت دی اسلام وچ گنجائش کوئی نہیں۔

ساڈے آسے پاسے کِنّے ای بندے نظر اوندے نیں جیہڑے کسے نوں ملدے نیں' تے محبت نال' ہسدیاں اوہدی تعریفاں کردیاں' جپھیاں پاندیاں ملدے نیں -- اُتے' جد اوہ سامنے نہیں ہُندا' تے اوہدے خلاف زبان کھولدے نیں۔ حضور پاک ﷺ دے فرمان موجب ایسے بندے ای سب توں ودھ بُرے ہندے نیں۔ اللہ پاک ساریاں نوں محفوظ رکھے۔

وکھاوے لئی کیتے گئے چنگے کم

حضرت ابو ہریرہؓ توں اک لمّی حدیث روایت اے جیہڑی سناؤن توں پہلوں اوہ کئی واری بے ہوش ہوئے۔ حضور ﷺ نے فرمایا' ساریاں توں پہلوں قیامت والے دن تن بندیاں دا حساب کتاب ہووے گا۔ جنھے قرآن یاد کیتا ہووے گا' اوہ کہوے گا' ربّا! میں تیرے لئی تیرے کلام دی تلاوت کردا رہیا۔ فرشتے کہن گے' فیر رب فرمائے گا' توں جھوٹھا ایں۔ توں تے قاری اکھوان لئی ایہ کردا سَیں۔ فیر' امیر بندہ آئے گا۔ رب پُچھے گا' میں تینوں رِتّاں مال دِتّا سی۔ فیر' توں کیہ کیتا؟۔ اوہ کہے گا' میں تیری دِتّی ہوئی دولت وچوں صلہ رحمی کردا ساں' خیرات کردا ساں۔ فرشتے اُتے رب آپ فرمائے گا' توں جھوٹھا ایں' توں تے وڈّا سخی اکھوان خاطر ایہ کردا سَیں۔ فیر شہید آئے گا' کہے گا' ربّا! میں تیری راہ وچ لڑیا' اُتے شہید ہویا۔ فرشتے کہن گے' توں جھوٹا ایں' رب وی فرمائے گا' توں جھوٹا ایں' توں تے بہادر سداؤن لئی ایہ کم کیتا سی۔ حضور پاک ﷺ نے حضرت ابو ہریرہؓ دے پٹ تے ہتھ ماردیاں ہویاں فرمایا۔ ابو ہریرہ!

ساریاں توں پہلوں ایہو ای جہنم دی اگ وچ سُٹّے جان گے (**جامع ترمذی۔ ابواب الزہد۔ باب ۴۷۔ ماجاءفی الرّیاءِ والسُّمعۃ۔ حدیث ۲۶۵**)

ایس توں اگلی حدیث وچ اے' حضور ﷺ نے فرمایا' جہنم وچ اک وادی اے جہدے توں جہنم آپ وی دیہاڑی وچ سو واری پناہ منگدا اے۔ اوہدے وچ ریا کاری نال قرآن پڑھن والے سُٹّے جان گے (حدیث ۲۶۶)

ریاضُ الصّالحین دے باب ۲۸۸ وچ بخاری' مسلم تے ابو داؤد دے حوالے نال پنج حدیثاں ریا دے حرام ہون بارے بیان کیتیاں گیاں نیں (حدیث ۱۶۱۳۔ ۱۶۱۷)

اج کل تے قرآن پڑھن والے صرف قاری اکھواؤن خاطر نہیں' سگوں مال کماؤن لئی قراءت کردے نیں۔ اوہناں دے ریٹ مقرر نیں۔ ایسے طرح غریباں مسکیناں دی مدد کرن یا میتاں اُتے رقم لاؤن والے "پبلسٹی" دے نال نال کالے دھن نوں چِٹّا کرن' تے لوکاں دیاں تے حکومت دیاں اکھیاں وچ دھوڑ پاؤن خاطر ایہ کم کردے نیں۔ پتا نہیں' ساڈا کیہ بننا ایں۔

ناحق قتل

نور نبی ﷺ دیاں کرناں تے سانوں آپو وچ محبت دی روشنی بخشدیاں نیں۔ مسلماناں وچ اک دوجے وچ پھوٹک' دل کھٹّے کرن' ناراض رہن' دشمنی کرن' دشمنی رکھن دی وی گنجائش کوئی نہیں۔ کسے نوں ناحق قتل کرنا تے بہت وڈّی گل اے۔ حضور پاک ﷺ نے فرمایا (براء بن عازبؓ دی روایت موجب) کہ اللہ نوں کسے مومن دا قتل ساری دنیا دے تباہ برباد ہو

جان تو ودھ اے (**سُننِ ابنِ ماجہ**۔ ابوابُ الدّیات۔ حدیث ۷۸۲)

حضور پاک ﷺ نے صرف تن قتل جائز قرار دِتّے نیں۔ اک اوہ جیہڑا مرتد ہو جائے، اسلام نوں چھڈ دئے، دوجا جیہڑا شادی شدہ بندہ زنا کرے، تے تیجا جیہڑا کسے نوں قتل کرے (**مسلم**۔ کتاب القسامت و المحاربین و الدّیات۔ باب مایُباحُ بہ دمُ المسلم۔ پہلی تے دوجی حدیث / **سُننِ ابو داؤد**۔ کتاب الحدود۔ باب الحکمُ فیمَن ارتدّ۔ حدیث ۹۴۸)

حضرت اَنَسؓ فرماندے نیں، حضور ﷺ نے فرمایا، وڈّے کبیرہ گناہ نیں: اللہ دے نال کسے نوں شریک بناوَنا۔ کسے نوں قتل کرنا۔ ماں پیو دی نافرمانی کرنا، تے جھوٹھ بولنا یا جھوٹھی گواہی دینا (**بخاری**۔ کتاب الدّیات۔ باب ۹۹۷۔ حدیث ۱۷۶۵)

حضرت عبداللہ بن عمر (رضی اللہ عنہما) کہندے نیں، رسولِ پاک ﷺ نے فرمایا، مومن اوناں چر اپنے دین دے اندر رہندا اے جد تیکر اوہ ناحق کسے نوں قتل نہیں کردا (**بخاری**۔ کتاب الدّیات۔ حدیث ۱۷۵۷)

حضرت عبداللہ بن عمرؓ توں ای روایت اے، سرکار ﷺ نے فرمایا، میرے توں مگروں کفر ول نہ مُڑ پینا، جے اک دوجے دی دھون لاہن لگ پوو۔ حضرت جریرؓ توں روایت اے، حضور ﷺ نے حجۃُ الوداع ویلے مینوں فرمایا، لوکاں نوں چُپ ہون واسطے کہو۔ فیر فرمایا، میرے بعد کفر ول ای نہ ٹر جانا کہ اک دوجے نوں قتل کرن لگ پوو (**بخاری**۔ کتاب الدیات۔ باب ۹۹۷۔ حدیث ۱۷۶۲، ۱۷۶۳) حضرت عبداللہ بن مسعودؓ کہندے نیں، حضور پاک ﷺ نے فرمایا، مسلمان نوں گالھ کڈھنا فسق اے، اتے اوہنوں قتل کرنا کفر

اے (**مشکوٰۃ المصابیح**۔ کتاب الآداب۔ حدیث ۴۶۰۱)

حضرت ابو ہریرہؓ توں روایت اے، حضور ﷺ نے فرمایا، جیہڑا مسلمان ول ہتھیار چک لئے، اوہ ساڈے وچوں نہیں گا (**سُننِ ابنِ ماجہ**۔ ابواب الحدود۔ باب من شَہَرَ السِّلاح۔ حدیث ۷۴۱) مسلم شریف وچ اے، جو کوئی اپنے مسلمان بھائی نوں لوہے نال ڈراوے، بھاویں مارنا مقصد ناں ای ہووے، اوہدے تے فرشتے لعنت بھیجدے نیں (**مسلم**۔ کتاب البرّ و الصّلۃ و الادب۔ باب النہی عن الاشارہ بالسّلاح الیٰ مسلم۔ پہلی تے دوجی حدیث / **جامع ترمذی**۔ ابوابُ الفتن۔ باب ماجا فی اشارۃ الرجل علیٰ اخیہ بالسّلاح۔ حدیث ۳۳)

ہن اسیں اپنے گلمے وچ منہ پا کے ویکھ لیّے کہ اسیں حضور پاک ﷺ دے حکماں تے رکنّاں کُو عمل کرنے آں، اتے کتھوں تیکر مسلمان آں!!

عاجزی اختیار کرنا

حضور پاک ﷺ نے فرمایا (عیاض بن حمارؓ دی روایت اے) کہ اللہ تعالیٰ نے مینوں وحی گھلی اے کہ عاجزی اختیار کرو۔ ایتھوں تیک کہ کوئی اک دوجے تے زیادتی نہ کرے، نہ اک دوجے تے فخر کرے (**سُننِ ابو داؤد**۔ باب ۴۶۳ فی التّواضع۔ حدیث ۱۳۶۴)

شفا شریف دے حوالے نال، **سلمان منصور پوری** لکھدے نیں کہ حضور ﷺ مجلس وچ کدے لتّاں لمّیاں کر کے نہیں

بیٹھے، سلام پہلوں کر دیندے سن۔ ہتھ ملاؤن لئی پہل کردے سن۔ صحابہؓ نوں
ناں دی جگہ کنیئت نال بلاؤندے سن کہ عرباں وچ عزت نال بلاؤن دا ایہو طریقہ
سی۔ کسے دی گل نہیں سن ٹوکدے۔ نفلی نماز پڑھدیاں کوئی بندہ آ جاوے تے
نماز جلدی مُکا کے پہلوں اوہدی ضرورت پوری کردے سن، تے فیر دوبارہ نماز وچ
لگ جاندے سن۔ مسکراؤندے رہندے سن (**رحمت للعالمین**
ﷺ۔ جلد اول۔ باب ۵۔ خُلقِ محمدی ﷺ۔ شیخ غلام علی اینڈ سنز
لاہور۔ ص ۲۶۳)

علامہ یُوسُف بن اسماعیل نبہانی لکھدے نیں کہ کوئی
غریب مسکین، غلام یا آزاد بندہ حضور ﷺ نوں ملدا سی تے آپ
ﷺ اوہدے کول کھلو جاندے سن۔ اوہنوں پُچھدے سن، کوئی تکلیف،
کوئی ضرورت؟ لتے اوہدی ضرورت پوری کیتیوں تے تکلیف دور کیتیوں
پہلوں اوہدے توں وکھ ای نہیں سن ہوندے ---- غلاماں نوکراں نال مل بہہ
کے کھانا کھاندے سن۔ اپنے کپڑے پاٹ جان تے سیو لیندے سن۔ جُتّی ٹٹّے تے
گنڈھ لیندے سن۔ گھر دے کم کاج وچ ہتھ وٹاندے سن۔ (**شمائلِ رسول**
ﷺ۔ ص ۱۲۵، ۱۲۹)

حضور پاک ﷺ دے فرمان موجب کوئی بندہ مومن نہیں ہو
سکدا، جد تیک اوہ اپنے ماپیاں، اپنے بال بچے، اُتے ساری دنیا توں ودھ محبت
حضور ﷺ نال نہ کرے۔ اسیں آپ ﷺ نال محبت دے دعوے
وی کردے آں۔ اپنے مقصد لئی آپ ﷺ دی کسے سُنّت تے عمل کرن دا
اعلان وی کر دیندے آں۔ پر جیہڑی سنّت ساڈے دل نہ لگے، یا اوکھی دِسّے،

اوہدی گل ای نہیں کردے۔ اوہناں سُنّتاں نوں دور ای دور رہنے آں جنھاں توں
اسلامی مثالی معاشرہ قائم کیتا جا سکدا اے۔

اسیں حضور پاک ﷺ دی سیرت دے موضوع تے گل کرن تے
لکھن پڑھن لگیاں آپ ﷺ دے مقام نوں سامنے نہیں رکھدے۔ ایہ
وی نہیں سوچدے کہ جو کجھ لکھ رہے آں، لکھی جا رہے آں، ایہ غلط تے نہیں،
جھوٹھ تے نہیں، حقیقتاں دے خلاف تے نہیں۔

نور نبی ﷺ دیاں کرناں نے دنیا نوں جس طرح رُشنائیاں ونڈیاں
سن، ہن تیکر ونڈ رہیاں نیں، اُتے قیامت تک ایہ سلسلہ جاری رہنا ایں، اسیں
اوہناں توں اکھیاں کیوں میٹدے آں، اوہناں توں فائدہ کیوں نہیں چکدے۔
اوہناں دے ذریعے اپنی دنیاوی، تے اپنی اخیروی چنگی کرن دے راہے کیوں نہیں
ٹُردے۔

حضور ﷺ نوں اللہ پاک نے گھلیا ای اخلاق پھیلاون خاطر سی۔
اسیں اپنی عادتاں حضور ﷺ دے ارشاداں تے آپ ﷺ دیاں
سُنّتاں موجب کیوں ٹھیک نہیں کردے۔ ساڈے اخلاق چنگے کیوں نہیں۔ اسیں
حیا نوں ایمان دا وڈّا حصہ کیوں نہیں سمجھ دے۔ اسیں اپنے مومن بھراواں لئی
محبت پیار دی جگہ دشمنی دے رشتے پڈے کر کے کیہڑے اسلام دی گل کرنے
آں۔

اسیں ماپیاں نال رِکتاں کُو چنگا سلوک کرنے آں۔ اسیں اک دوجے نوں
سلامتی دا سُنیہا دین دی بجائے "سلام" نوں صرف ایک معاشرتی رویّہ کیوں
سمجھن لگ پئے آں۔ اسیں دوجے مومن بھراء دی جان، مال، آبرو دی حفاظت

نوں اپنے تے فرض کیوں نہیں جاندے۔ اسیں گواہنڈیاں نال کیکن ورتدے آں۔

کیہ اسیں دولت مندی دل دے غنا نوں جاننے آں' یا مال کمان خاطر اپنے دین' اپنی معاشرت' اپنیاں رشتے داریاں' اپنیاں دوستیاں' ہر شے نوں داء تے لائی جا رہے آں۔ ساڈی سخاوت دا کیہ حال اے۔ ساڈی عباداتاں اُتے وکھاوے دے بدلاں نے ہنیرا کیوں کیتا ہویا اے۔ اسیں مال کمان دے جائز طریقیاں توں کِنّے کُو دور ہو گئے آں۔ اسیں خرچ کرن وچ اسراف یا بخیلی توں کم تے نہیں لے رہے۔ اسیں سودے کرن وچ جھوٹھ دا رکنّاں کُو عمل دخل رکھدے آں۔ جھُوٹھیاں گواہیاں دا ساڈیاں کچہریاں وچ کناں ہنیرا اے۔

رب نے غیبت توں منع کیتا سی' ساڈی ایہدے باجھ گھڑی نہیں لنگھدی۔ غصّے نے ساڈے اعصاب نوں کس طرح دبایا ہویا اے۔ شہرت دی' حکومت دی' دولت دی طلب نے سانوں نور نبی ﷺ دیاں رکرناں توں رکنّاں پرانہہ کر چھڈیا اے۔ اسیں تکبّر' بد خُلقی تے اکھّڑپن دا شکار ہو گئے آں۔ اسیں دو چہریاں والے بن گئے آں۔ منافقت ساڈیاں ہڈّاں وچ رَچ وَس گئی اے۔ ریاکاری تے وکھاوے نے ساڈیاں عباداتاں ساڈیاں مونہاں تے مار دینیاں نیں۔ سانوں آخرت دا کوئی خیال نہیں' دنیا ای ساڈا سب کجھ بن کے رہ گئی اے۔

اسیں تواضع تے انکساری دے راہ ای کدی نہیں لنگھے۔ ساڈیاں زباناں اُتے اپنے مسلمان بھراواں لئی محبت پیار دی جگہ لڑائی جھگڑے دیاں گلّاں ہُندیاں نیں۔ اسیں اک دوجے نوں وَڈھن ٹُکّن لئی کلاشنکوفاں مُچّکی پھرنے آں۔ اسیں مسلمان نہیں' شیعہ' سُنّی' وہابی' بریلوی' پتا نہیں کیہ کیہ بن کے رہ گئے آں۔

اسیں' پاکستانی نہیں' پنجابی' سندھی' بلوچی' فلانے فلانے ہو گئے آں۔

جے اساں اپنا قبلہ سِدّھا نہ کیتا' جے اساں نور نبی ﷺ دیاں کرناں توں روشنی نہ لئی' جے اساں محبتاں نہ وَنڈیاں' جے اسیں سِدّھے راہ نہ چلے تے (خدا نہ کرے' خدا نہ کرے) ساڈا ناں نشان مٹ جائے گا۔ ہُن وی ویلا اے' اسیں روشنیاں ول منہ' اُتے ہنیریاں ول کنڈ کر لیے۔

اللہ سانوں توفیق دَے! آمین!!

ماخذ

- قرآن مجید
- بخاری
- مسلم
- سنن ابو داؤد
- سنن ابن ماجہ
- جامع ترمذی
- مؤطا امام مالک
- مسندِ امامِ اعظم
- مسند امام محمد
- مسندِ علی
- مشکوٰۃ المصابیح
- تفسیر ابنِ کثیر
- تفسیر عزیزی۔ پارہ ی ام۔ عبدالعزیز محدث دہلوی
- تفسیر الحسنات۔ جلد دوم۔ ابو الحسنات قادری
- تفسیر نور العرفان۔ مفتی احمد یار خاں نعیمی
- تفہیم القرآن۔ جلد دوم۔ سید ابو الاعلیٰ مودودی
- تدبّرِ قرآن۔ جلد نہم۔ امین احسن اصلاحی
- معارف القرآن۔ جلد دوم۔ مفتی محمد شفیع
- مفردات القرآن۔ امام راغب اصفہانی
- حکمت القرآن۔ مجلد دوم۔ عزیز احمد عزیز قاضی
- البدایہ والنہایہ۔ حصہ دوم۔ المکتبۃ المعارف' بیروت۔ ۱۹۷۷
- بلوغ الامانی شرح الفتح الربانی۔ جلد دوم۔ مطبوعہ بیروت
- السیرۃ النبویہ۔ ابن کثیر۔ حصہ اول۔ دار المعرفہ' بیروت

○ الروض الانف۔ الجزء الاول۔ سہیلی۔ المطبعۃ الجمالیہ، مصر۔ ۱۳۳۲ھ / ۱۹۱۴ء

○ المواہب اللدنیہ۔ جلد اول و دوم۔ القسطلانی (اردو ترجمہ از محمد عبدالجبار خان آصفی نظامی) محمد علی کارخانہ اسلامی کتب، کراچی۔ س ن

○ روضۃ الاحباب۔ سید جمال حسینی (اردو ترجمہ بعنوان "رسالت مآب ﷺ" از مفتی عزیز الرحمان) شہزاد پبلشرز لاہور، ۱۹۷۶

○ سیرتِ دحلانیہ۔ احمد زینی دحلان۔ جلد اول۔ (اردو ترجمہ از صائم چشتی)۔ چشتی کتب خانہ، فیصل آباد۔ اکتوبر ۱۹۸۶

○ الوفا بأحوالِ المصطفیٰ ﷺ۔ عبدالرحمان ابن جوزی (اردو ترجمہ از محمد اشرف سیالوی) فرید بک سٹال، لاہور۔ س ن

○ کتاب المعارف۔ ابن قُتیبہ (اردو ترجمہ از سلام اللہ صدیقی) اظہر برادرز، لاہور۔ س ن (ایہ کتاب "سیرِ انبیاء و صحابہ و تابعین" دے ناں توں وی چھپی)

○ مدارج النبوت۔ جلد دوم۔ شیخ عبدالحق محدث دہلوی (اردو ترجمہ از مفتی غلام معین الدین نعیمی) کراچی۔ س ن

○ معارج النبوت۔ جلد دوم۔ مُلّا معین واعظ کاشفی۔ (اردو ترجمہ از حکیم محمد اصغر فاروقی) لاہور۔ ۱۹۸۳

○ جوامع السّیرۃ۔ ابنِ حزم ظاہری اُندلُسی (اردو ترجمہ از محمد سردار احمد) مجلس نشریات اسلام، کراچی۔ ۱۹۹۰

شواہد النبوت۔ عبدالرحمان جامی۔ مطبوعہ لاہور۔ بار دوم مارچ ۱۹۷۵

○ مغازیٔ رسول اللہ ﷺ۔ عروہ بن زبیر (اردو ترجمہ از سعید الرحمان علوی) ادارہ ثقافتِ اسلامیہ، لاہور۔ ۱۹۸۷

○ الخصائص الکبریٰ۔ جلد اول و دوم۔ جلال الدین سیوطی (اردو ترجمہ از راجا رشید محمود و سید حامد لطیف) حامد اینڈ کمپنی، لاہور۔ س ن

○ تاریخِ طبری۔ ابی جعفر محمد بن جریر۔ تاریخ الامم والملوک: تاریخِ طبری۔ جلد اول۔ سیرت النبی ﷺ (اردو ترجمہ از سید محمد ابراہیم ندوی) نفیس اکیڈمی، کراچی۔ جون ۱۹۸۷

○ طبقاتِ ابنِ سعد۔ جلد اول۔ اخبار النبی ﷺ (اردو ترجمہ از عبداللہ العمادی) کراچی۔ دوسرا ایڈیشن۔ ۱۹۸۷

○ سیرتِ ابنِ اسحاق (محمد بن اسحاق مُطّلبی کی کتاب "السّیر والمغازی" کا اردو ترجمہ از رفیع اللہ شہاب) مقبول اکیڈمی، لاہور۔ ۱۹۹۲

○ سیرت النبی ﷺ کامل۔ ابنِ ہشام۔ جلد اول (اردو ترجمہ از عبدالجلیل صدیقی) شیخ غلام علی اینڈ

سنز، لاہور۔ س ن

○ محمد رسول اللہ ﷺ۔ شیخ محمد رضا (اردو ترجمہ از محمد عادل قدوسی) تاج کمپنی لمیٹڈ۔ س ن

○ رسولِ عربی ﷺ۔ عمر ابو النصر۔ مقبول اکیڈمی، لاہور۔ س ن

○ مختصر سیرۃ الرسول۔ عبداللہ بن محمد بن عبدالوہاب (اردو ترجمہ از حافظ محمد اسحاق) جامعۃ العلوم الاثریہ، جہلم۔ طبع اول۔ محرم ۱۴۱۱ھ / اگست ۱۹۹۰

○ حیاتِ محمد ﷺ۔ محمد حسین ہیکل (اردو ترجمہ از ابو یحییٰ امام خاں) ادارہ ثقافتِ اسلامیہ، لاہور۔ بار چہارم ۱۹۸۸

○ تاریخِ ابنِ خلدون۔ حصہ اول۔ عہدِ اسلام (اردو ترجمہ از ڈاکٹر شیخ عنایت اللہ) محمد شمس الدین تاجر کتب، لاہور۔ طبع اول ۱۹۶۰

○ سیرۃ النبی ﷺ۔ جلد اول۔ شبلی نعمانی۔ نیشنل بک فاؤنڈیشن۔ اسلام آباد۔ س ن

○ سیرۃ النبی ﷺ۔ جلد سوم۔ سید سلیمان ندوی۔ نیشنل بک فاؤنڈیشن۔ اسلام آباد

○ رحمت للعالمین ﷺ۔ جلد اول۔ قاضی محمد سلیمان سلمان منصورپوری۔ شیخ غلام علی اینڈ سنز۔ لاہور۔ س ن

○ سیرتِ محمدی ﷺ۔ سرسید احمد خاں۔ مقبول اکیڈمی، لاہور۔ ۱۹۸۸

○ فروغِ ابدیت۔ جعفر سبحانی (اردو ترجمہ از نصیر حسین) امامیہ پبلی کیشنز، لاہور۔ بار اول۔ س ن

○ حیات القلوب۔ مُلّا باقر مجلسی۔ جلد دوم (اردو ترجمہ) ساڈی لائبریری وچ جیہڑا نسخہ اے، اوہدے تے مترجم دا یا چھاپن والے داناں تے چھپن دا سال، کجھ وی نہیں۔

○ تاریخِ احمدی۔ نواب احمد حسین خاں۔ حق برادرز، لاہور۔ س ن

○ سیرۃ المصطفیٰ ﷺ۔ جلد اول۔ محمد ادریس کاندھلوی۔ مکتبہ عثمانیہ لاہور۔ اکتوبر ۱۹۸۵

○ سیرۃ المصطفیٰ ﷺ۔ محمد ابراہیم میر سیالکوٹی۔ مکتبہ اہلِ حدیث، سیالکوٹ۔ جون ۱۹۷۳

○ الرحیق المختوم۔ صفی الرحمان مبارکپوری۔ المکتبۃ السلفیہ، لاہور۔ طبع ششم۔ اپریل ۱۹۹۰

○ محسنِ انسانیت۔ نعیم صدیقی۔ اسلامی پبلی کیشنز، لاہور۔ گیارھویں اشاعت۔ ۱۹۸۲

○ اسوۃ الرسول ﷺ۔ جلد دوم۔ سید اولاد حیدر فوق بلگرامی۔ کمیلی ٹرسٹ، کراچی۔ س ن

○ پیغمبرِ انسانیت ﷺ۔ محمد جعفر شاہ پھلواروی۔ ادارہ ثقافتِ اسلامیہ، لاہور

○ سیرتِ سرورِ عالم ﷺ۔ جلد دوم۔ سید ابو الاعلیٰ مودودی۔ ادارہ ترجمان القرآن، لاہور۔ اشاعت دوم۔ اگست ۱۹۷۹

○ نشر الطّیب فی ذکرِ النبیِ الحبیب ﷺ۔ اشرف علی تھانوی (ایہی کتاب "حبیبِ خدا ﷺ" دے ناں نال وی چھپی۔ مکتبہ عالیہ، لاہور۔ ۱۹۷۸)

○ ضیاء النبی ﷺ۔ جلد دوم۔ پیر محمد کرم شاہ۔ ضیاء القرآن پبلی کیشنز، لاہور۔ بار اول ۱۴۱۳ھ

- پیغمبرِ اعظم و آخر ﷺ۔ ڈاکٹر نصیر احمد ناصر۔ فیروز سنز' لاہور۔ بار اول ۱۹۸۸
- سیرۃ خاتم الانبیاء ﷺ۔ مفتی محمد شفیع۔ بیگم عائشہ باوانی وقف' کراچی۔ ۱۴۰۲ھ
- سیرتِ احمدِ مجتبیٰ ﷺ۔ جلد اول۔ شاہ مصباح الدین شکیل۔ پی ایس او' کراچی' ۱۹۹۶
- سیرتِ رسولِ عربی ﷺ۔ نور بخش توکلی۔ تاج کمپنی لمیٹڈ۔ طبع سوم مئی ۱۹۹۶
- نزولِ وحی۔ راجا رشید محمود۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۹۹۸
- شعبِ ابی طالب۔ راجا رشید محمود۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۹۹۹
- حضور ﷺ کی مکی زندگی کے مسلمان۔ شہناز کوثر۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ جنوری ۱۹۹۸
- ہجرتِ مصطفیٰ ﷺ۔ شہناز کوثر۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۹۹۵
- ہجرتِ حبشہ۔ شہناز کوثر۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۹۹۸
- حضور ﷺ کی معاشی زندگی۔ شہناز کوثر۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۹۹۳
- سیرتِ پاک: گیارہ سال سے چالیس سال تک۔ شہناز کوثر۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۹۹۳
- حیاتِ طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت۔ شہناز کوثر۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۹۹۱
- سیرت الرسول ﷺ۔ ڈاکٹر محمد طاہر القادری۔ منہاج القرآن پبلی کیشنز' لاہور۔ ۱۹۹۴
- سیرتِ طیبہ۔ حصہ اول۔ پروفیسر غلام ربانی عزیز۔ مکتبہ تعمیرِ انسانیت' لاہور۔ ۱۹۹۰
- نبی کریم ﷺ کی معاشی زندگی۔ ڈاکٹر نور محمد غفاری۔ مکتبہ ابوذر غفاری' اسلام آباد۔ طبع دوم ۱۹۹۰
- اسد الغابہ فی معرفت الصحابہؓ۔ ابن اثیر۔ الجزء الثانی۔ المکتبۃ الاسلامیہ۔ تہران۔ ۱۳۷۷ھ
- حیاتِ صحابہؓ کے درخشاں پہلو۔ محمود احمد غضنفر۔ نعمانی کتب خانہ' لاہور۔ ایڈیشن دوم ۱۹۹۲
- حضور ﷺ کی رشتہ دار خواتین۔ شہناز کوثر۔ اختر کتاب گھر' لاہور۔ ۱۴۱۴ھ
- اسلامی انسائیکلوپیڈیا۔ سید قاسم محمود۔ کراچی۔ س ن
- جوہرِ تقویم۔ ضیاء الدین لاہوری۔ ادارہ ثقافتِ اسلامیہ' لاہور۔ طبع اول ۱۹۹۴
- نقوش۔ رسول ﷺ نمبر۔ جلد ۲/ جلد ۱۱
- سیارہ ڈائجسٹ۔ رسول ﷺ نمبر۔ جلد اول